

Ebû Sa'îd el-Hâdimî'nin Namazda Huşû Risâlesi

“Namaza girdiğinde
dünyadan çıkman gerekir.”
Hâdimî

Özet: Ebû Sa'îd Muhammed Hâdimî, 1113/1701 yılında Konya – Hadim’de doğdu. İlköğrenimini babasından gördü. Konya Karatay Medresesi’nde eğitim aldı. Ardından İstanbul’a gidip tahsilini tamamladı. Daha sonra Hadim’e döndü. Hayatı boyunca burada eğitim ve irşat faaliyetinde bulundu. 1176/1762 yılında Hadim’de vefat etti. Hâdimî, irfani geleneğe bağlı kalarak namazın adabını *zabirî* ve *batınî* olmak üzere ikiye ayırmış ve namazın batınî şartlarına dikkat çekmek ve önemine işaret etmek amacıyla “Namazda Huşû Risâlesi”ni kaleme almıştır. Bu risâlesinde özellikle Gazzâlî’nin *İhyâ’u ‘ulûmi’d-dîn* ve *Bidâyetü’l-bidâye* adlı kitaplarının yanı sıra konuya yer veren diğer bazı eserlerden de istifade etmiştir. Namazda huşûyu sağlayan en temel özellik kalp huzurudur. Risâlenin başında kalp huzurunun sebebi ve semereleri üzerinde durulmuştur. Buna göre, *buzûru’l-kalb*, kalbi, huzurunda durup kendisiyle konuşulan ve yakarıştta bulunulan Allah’ın dışındaki her şeyden boşaltmak demektir. Kalp huzurunun sebebi kalbin bütün gücüyle Allah’a yönelmesidir (*bimmet*); semereleri ise Allah’ın celal ve azametini bilmek (ta’zîm), Allah’ın âlemlerden müstağni olduğunu bilmek (heybet), Allah’ın lütuf, ihsan ve cömertliğini, nimetlerinin enginliğini bilmek (recâ) ve de kullukta kusurun ve Allah Teâlâ’ya saygıda acziyetin bilincinde olmaktır (hayâ). Risâlenin neşrinde birisi matbu ve diğeri yazma olmak üzere iki nüsha esas alınmıştır. Bunlardan matbu olanı müellifin risâlelerinin yer aldığı *Mecmû’atü’r-resâilî* (İstanbul 1302, s. 199-209) içinde bulunmaktadır. Yazma olan nüsha ise Süleymaniye Kütüphanesi dahilindeki Denizli koleksiyonunda (nr. 389, vr. 117^a-121^b) yer almaktadır.

Anahtar kelimeler: Hâdimî, ibadet, huşû risâlesi, namaz, edisyon kritik

Giriş: İbadet Bilinci Üzerine Birkaç Söz

“Nice oruç tutanlar vardır ki onun yanına kalan açlık, nice gece namazı kılanlar vardır ki onun yanına kalan da uykusuzluktur.”*

İnsanın varlık sebebi¹ olan ibadet, Allah’a bağlılık ve saygının bir ifadesi olmanın yanı sıra, olumlu manada davranışlara yön veren, varlıkla ilişkilerin nezaket ve iyilik merkezine oturmasına vasıta olan bir özelliğe sahiptir. Çünkü insan, iyilik ve kötülüğe eğilimli bir varlıktır. Dolayısıyla insanın değerini, hangi tarafın baskın karakterini oluşturduğu belirler.² İbadetler, müminin iyilik vasfını sabitlemek amacı da taşır. Bu yönüyle ibadet, kulluk duyarlılığında süreklilik sağlamanın bir eğitimidir.

İbadetlerin başında namaz vardır. Namaza başlarken Allah’ın en yüce varlık olduğunu ifade eden *Allahü ekber* lafzı, hayat nizamı içinde Allah ile kendi arasına giren ne varsa onu devre dışı bıraktığının ikrarıdır. Çünkü Allah ile kulu arasına giren her şey insanın putudur. Allah’ın İsrailoğulları’ndan inek boğazlamalarını istemesinin³ sebeplerinden birisi, buzağıya tapmalarından dolayı ondan vazgeçtiklerine dair kararlılıklarını görmektir. Namaz özelinde bunun ifadesi *tabrîme* tekbiridir ve o tekbirden itibaren namaza başlamış olan kulun, normal zamanda kendisine helal olan şeyleri namaz boyunca haram sayarak terk ettiğinin sözüdür ve namaz sonrasında da haram olanlardan evleviyetle uzak duracağının eğitimidir.

Oruç, kendini / nefsinin tutma eğitimidir. Çünkü yeme-içme, eşile cinsel ilişki gibi kendisine helal olan birtakım eylemleri oruç süresince yapamayan bir müminin orucunu açtıktan sonra haram olanlara karşı bir direnç kazanmış olması ve iffeti kuşanması gerekir. Çünkü akşam ezanıyla birlikte orucu açmak demek, helale açılmak, harama kapanmak, haramlardan uzaklaşmak demektir. Nitekim oruç ayetlerinden⁴ hemen sonra “*Mallarımızı aranızda batıl sebeplerle*

* İbn Mâce, “Sıyâm”, 21; Dârimî, “Rikâk”, 12.

1 Zâriyât 51/56.

2 Şems 91/7-10.

3 Bakara 2/67.

4 Bakara 2/183-187.

yemeyin..." ayetiyle⁵ orucun helalde sabit kılması gerektiğine bir işaret vardır. İşte bir mümin, orucunu açtıktan sonra bu eğitimin tabii bir sonucu olarak, az da olsa *tayyib*'in (hem kendisi hem de kazanç yolu itibariyle vicdanı rahatsız etmeyen bir yolla kazanılmış helal) peşinde olmanın, çok da olsa *habîs*'in (haram / murdar) arkasına düşmemesi gerektiğinin bilincini kazanmış olmalıdır.⁶ Kur'ân-ı Kerîm, bu noktaya ibretlik bir olayla dikkat çeker. Faiz yasağını ifade eden ayetlerden ikisinin, Uhud Savaşı'nın anlatıldığı bir dizi ayetin⁷ arasında zikredilmesi⁸ önemlidir. Mevdûdî (ö. 1979) bunu şöyle yorumlar: Uhud savaşı öncesinde Hz. Peygamber, stratejik *Ayneyn* geçidine okçular yerleştirmiş ve ikinci bir emre kadar orayı terk etmemeleri konusunda kesin uyarıda bulunmuştu. Ancak savaş bitme noktasına gelip askerler ganimet toplamaya başladığında okçuların büyük çoğunluğu, komutanları Abdullah b. Cübeyr'in bütün engelleme girişimlerine ve Hz. Peygamber'in talimatını hatırlatmasına rağmen ganimet peşine düşüp mevzilerini terk etmişlerdi. Bunu fırsat bilen müşrikler, tekrar saldırı başlatmışlar ve savaş tersine dönmüştü. Bu olaydan ibret almayı Allah ve Resulü'nün kesin biçimde yasakladığı faizi ganimet sayıp kazanç zannedenler, bu olaydaki ağır faturayı her zaman hatırdaki tutmalıydılar.⁹ Nitekim peşindeki ayette, Allah ve Resulü'ne itaat emri hatırlatılmakta¹⁰ ve infaka vurguda bulunmaktadır.¹¹

Gerçek oruç, bütün organların helalde sabit kalma kararlılığı ve aynı duygularla oruca katılımlarıyla sağlanabilir. Oruç, elin haramı tutmaktan, ayakların harama gitmekten, gözün harama bakmaktan, zihninin haramı düşünmek ve ona yol bulmak için plan kurmaktan, kulağın haramı dinlemekten... kendini tutabildiği, yani kötülöklere oruçlu kalabildiği ölçüde kemal bulacağı bir ibadettir. Dolayısıyla oruç, yasalara karşı beden ve ruhla kendini tutabilme, emirlere imtinal edebilme eğitiminin adıdır.

5 Bakara 2/188.

6 Mâide 5/100.

7 Âl-i İmrân 3/121-179.

8 Âl-i İmrân 3/130-131.

9 Ebü'l-A'la Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân: Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, trc. Muhammed Han Kayani v.dğr. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 1: 294, 297.

10 Âl-i İmrân 3/132.

11 Âl-i İmrân 3/134.

Mali ibadetlerden kurban fedakârlığın sembolüdür. Kurban, hayvanın güzelinden kesilir. Kusurlu hayvan, ne kadar semiz olursa olsun kurban olmaz. Kurban kesen mümin, sembolik anlamda bütün malıyla Allah'a yöneldiğini ve gerektiğinde bütün mal varlığını O'nun yolunda feda edebileceğini ifade etmiş olmaktadır.

Zekât ve infak, paylaşımı bir yaşam biçimi haline getirme ve insandaki en köklü *rezilet* sayılan cimriliği¹² ortadan kaldırma eğitimidir. Çünkü insan, bu sa- yede arınıp yücelebilir.¹³ Hadislerde insanı sıkı ve cimrileştikçe baskıyı arttıran bir zırrh olarak tanımlanan bu ruhi hastalığın tedavisi cömertliktir.¹⁴ Mali ibadet- ler, cömertliğin yolunu açmalı ve farz ya da nafil olarak yerine getirilen zekât ve infak gibi ibadetler, vermeyi ve paylaşmayı bir yaşam biçimi haline getirebilmeyi sağlamalıdır. Buna göre bir ihtiyaç çıktığında gösterilecek cimrilik, kurban ve zekât ibadetiyle bağdaşır bir durum değildir. Bu sebeple zekât, imanın sıdkına delalet eden kesin bir delildir.¹⁵ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ahirete irtihalinden sonra yaygınlaşma eğilimi gösteren irtidat olaylarının ana sebebinin, nefse ağır gelen zekât ibadeti olduğu¹⁶ dikkate alınır, bu gerçeklik daha iyi anlaşılabilir.

Namaz, diğer ibadetlerden belli kesitler taşıması sebebiyle dinin direğidir. Mesela namaz, aynı zamanda oruçtur. Çünkü onda yeme, içme ve cinsel ilişki- den uzaklaşma vardır. Bunlar orucu bozduğu gibi namazı da bozar. Namaz kılan kimse, Allah'ın evine yönelir ve O'nun huzuruna çıkar. Bu yönüyle namaz, bir hacc ve hicrettir. Dünyadan çıkıp Allah'a giden yola koyulmak ve O'na kavuş- maktır. Kur'ân-ı Kerim'de namaz, otuz civarında ayette zekât, bazı ayetlerde ise kurban ile birlikte zikredilmiştir. Bu sebeple namaz ve mali ibadetler özdeşleş- miş, arasının ayrılması da asla kabul edilmemiştir. O halde ibadet; her an ihsanı (Cibril hadisi) yaşama bilincine kavuşmak, her an ihramlı olmak, her an günah- lara karşı oruçlu olmak, her an dünyaya karşı zihinsel itikâfta bulunmak ve zâhi- dâne tavır takınmak, her an zekât vermek / infakta bulunmak, yani paylaşmayı

12 Nisâ 4/28; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 21; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 302, 320.

13 Tevbe 9/103.

14 Buhârî, "Cihâd", 89, "Zekât", 27; Müslim, "Zekât", 76, 77.

15 Müslim, "Tahâret", 1; Nesâî, "Zekât", 1; Tirmizî, "Cum'u'a", 80; "De'avât", 85; İbn Mâce, "Tahâret", 5; Dârimî, "Vudû", 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 321; 5: 342, 343, 344.

16 Vâkidî, *Kitâbü'r-Ridde*, nşr. Yahya el-Cebbûrî (Beyrut 1410/1990), 48-52.

erdem bilmek, eldeki imkânlarla insanların yardımına koşmak, her an Allah yolunda kurban olmaya ya da malının en güzelini feda etmeye hazır olmak, kısacası davranışlara, ibadetlerin yön vermesiyle her bir eylemin ibadet karakteri arz ettiği *ubudiyet* şerefine nail olmak ve bu şekilde süreklilik kazanmaktır.

Kur'ân-ı Kerîm'in ifade ettiği insanın isyankârlık (fucûr) ve itaatkârlık (takva) duygularıyla donanmış biçimde yaratılmış olduğu gerçeği¹⁷ dikkate alındığında, ibadetin, insanın olumlu manada davranış değişikliği meydana getiren bir özelliğe sahip olması, adeta meleklerle ait özellikleri güçlendirerek melekleştirmesi beklenir. Esasen emrolunan bütün ibadetlerin gayesi, insanların iç dünyasının düzenlenmesi ve insanda iyiliği merkeze alan davranış değişikliği meydana getirmesidir. Bu noktada nefis terbiyesi önemli bir gayedir. İnsan, sırf Allah'a ibadetle görevli, kötülük yapamayan meleklerle; Allah'a isyan eden, iyilikten nasibi olmayan ve bu yüzden de Allah'ın huzurundan kovulan, kötülüğün sembolü şeytana ait duygularla birlikte yaratılmıştır. Yani insan bunlardan hangisine meylerse o tarafa yakın olacaktır. Bu, insanın melekleşebilecek ve şeytanlaşabilecek bir özelliğe sahip olduğunu göstermektedir. İbadet, melekleşme sürecidir.

Bu bilinç ve duyarlılığın sağlanabilmesi için de ibadetin şekline olduğu kadar ruhuna da değer vermek gerekir. Şeklin mevcut olup ruhun bulunmadığı bir ibadet, cansız bedene benzer. Özellikle dinin direği sayılan namaz için bu, çok daha büyük önem arz etmektedir. Her türlü ibadet, Allah'ın huzurunda hazır duruşu ifade etmekle birlikte, namazın bu konuda bir başka ayrıcalığı vardır. Namazın özelliği ve içinde okunan dua ve sureler dikkate alındığında, mümin için bir *miraç* hadisesi olduğu dikkati çekmektedir.¹⁸ Miraç, Hz. Peygamber'in hicretten bir süre önce Recep ayının 27. gecesinde Allah'ın huzuruna çıkışının ifadesidir. Namazda da aynı durum söz konusudur ve namaz, Cenab-ı Hakk'ın huzurunda hazır duruşu ifade etmektedir. Nitekim Hz. Peygamber, müminin Allah'ın huzurunda O'nunla konuştuğunu bildirmiş¹⁹ ve "O halde O'nunla ne konuştuğunu bilsin"²⁰ buyurmuştur. Bunun keyfiyetini şu kutsi hadis anlatmaktadır:

17 Şems 91/8.

18 Hâdimî, "Risâletü'l-ğuşû' fi'ş-şalât vemâ yete'allaķu bihâ mine'l-âdâbil-bâtıniyye ve'z-zâhiriyye, *Mecmû'atü'r-resâil* içinde (İstanbul, 1302), 149.

19 Buhârî, "Salât", 33, 36, 39, "Mevâkît", 8; Müslim, "Mesâcid", 54.

20 *Muwatta'*, "Nidâ", 29; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 36.

Ebû Hüreyre'nin (ö. 58/678) Hz. Peygamber'den rivayet ettiği göre, “Allah Teâla; ‘Namaz (suresi olan Fatıha’yı) kendimle kulum arasında ikiye böldüm; yarısı bana yarısı da kuluma aittir. Kulumun dilediği şey, kendisine verilecektir’ buyurdu. Bu diyalog şöyledir:

Kul; بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ / *Bismillâbirrahmânirrahîm* dediği zaman Allah Teâla; “*Kulum beni zikretti*” der. Kul; ﴿الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ﴾ / “*Elhamdülillâbi rabbi'l-âlemîn*” dediğinde Allah Teâla; “*Kulum bana hamd etti*” der. Kul; ﴿الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ﴾ / “*er-Rahmâni'r-Rahîm*” dediğinde Allah Teâla; “*Kulum beni övdü (sena etti)*” der. Kul; ﴿مٰلِکِ یَوْمَ الدِّیْنِ﴾ / “*Mâliki yevmi'd-dîn*” dediğinde Allah Teâla; “*Kulum benim şerefimi andı (temcîd etti)*” veya “*kulum işlerini bana havale etti (tefviz etti)*” der. Kul; ﴿اِنَّکَ نَعْبُدُ وَاِنَّکَ نَسْتَعِیْنُ﴾ / “*İyyâke na'büdü ve iyyâke neste'in*” dediğinde Allah Teâla; “*Bu kulumla benim aramdadır. Kulumun istediği, kendisine verilecektir*” der [Yani “kulluk senden, yardım benden. O zaman ne istiyorsun?” der]. Kul; ﴿اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِیْمَ صِرَاطَ الَّذِیْنَ اَنْعَمْتَ عَلَیْهِمْ غَیْرِ الْمَغْضُوْبِ﴾ / “*İhdine's-sırâta'l-müstakîm, sırâtallezîne en'amte 'aleyhim, ğayri'l-mağdûbi 'aleyhim vele'd-dâllîn*” dediğinde Allah Teâla; “*Bunların hepsi kulumundur ve tamamı kendisine verilecektir*” der.²¹

Namazda Allah Teâla ile konuşma olduğu gibi Hz. Peygamber ile de selamlaşma vardır. Tahiyata oturduğumuzda; السَّلَامُ عَلَیْكَ أَيُّهَا النَّبِیُّ “*Selam sana ey Peygamberim!*” dediğimizde, bu selam kendisine ulaşmaktadır. Çünkü o, ölümden sonra da gönderilen salat u selamların kendisine arz olunacağını bildirmektedir.²² Yine namazda, kılanın kendisine, anne-babasına ve bütün insanlığa duası vardır. Burada sadece bir hususa işaret etmemiz uygun olacaktır. Hz. Peygamber, insanoğlunun ölümünden sonra dünyadaki söz ve eylemlerinin kayda geçtiği defterlerin hesap gününde açılmak üzere kapanacağını, üç sınıf insanın kine belli bir süreye kadar sevap yazılmaya devam edeceğini bildirmiştir.²³ Bunlardan birisi kendisine dua eden salih bir çocuk bırakan anne-babadır. Namazda, tahiyatta iken, selam öncesinde; رَبَّنَا اغْفِرْ لِيْ وَلِوَالِدَیْ وَلِلْمُؤْمِنِیْنَ یَوْمَ یَقُوْمُ الْحِسَابُ “*Rab-*

21 Müslim, “Salât”, 38, 40; Ebû Dâvûd, “Salât”, 132; İbn Mâce, “Edeb”, 52.

22 Ebû Dâvûd, “Salât”, 201, “Vitir”, 26; Nesâî, “Cumua”, 5; İbn Mâce, “İkâmet”, 79, “Cenâiz”, 65; Dârimî, “Salât”, 206; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 8.

23 Müslim, “Vasıyyet”, 14; Ebû Dâvûd, “Vesâyâ”, 14; Nesâî, “Vesâyâ”, 8.

bimiz! Hesabın görüleceği gün, beni, anamı, babamı ve bütün müminleri bağışla!" şeklindeki ayetten²⁴ alınan duada, anne-babaya mağfiret dilenmektedir. Bunun farkında olan bir müslüman, günde beş vakit ebeveynine dua etmekte, bu yolla onların amel defterlerinin açık kalmasını ve sevap yazılmasını sağlamaktadır. Bu, gerçekten çok değerli bir manevi atmosferdir. O halde namazda beş defa Allah Teâla ile konuşan, Hz. Peygamber'le selamlaşan ve kendisine, anne-babasına ve bütün müminlere hayır duada bulunmanın verdiği heyecan, manevi haz hiçbir amelde yoktur. Bunun yön verdiği davranışlardan, hayırdan başka bir şey çıkmaz.

Kur'ân-ı Kerîm, hac için bazı hususları ön plana çıkarır. Bunlardan birisi, çatışmacı bir anlayıştan uzaklaşarak geçim ehli olmak, affı bir davranış biçimi haline getirmek, şehvi arzuları kontrol altına almak, hayır yapmayı sürekli hale getirmek ve takvaya ulaşmaktır: "*Hac, bilinen aylardadır. Kim o aylarda hacca niyet ederse (ihrama girerse), hac esnasında kadına yaklaşmak, günah sayılan davranışlara yönelmek, kavga etmek yoktur. Ne hayır işlerseniz Allah onu bilir. Ahiret için azık edinin. Bilin ki azığın en hayırlısı takvadır.*"²⁵

Haccın ruhunu yansıtan bu ayette üç temel hususa vurgu vardır. Birinci olarak şehvi arzuların kontrolü yönünde haccın terbiye edici rolüne değinilmektedir. Kontrolsüz şehvet arzusunun bir toplumu yıkan en temel ahlaki zaaf noktasını oluşturduğu dikkate alınır, ihramlı iken birbirlerine helal olan eşlerin cinsellikten uzak kalabilmeleri, önemli bir kontrol mekanizması geliştirmektedir.

İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) ve diğer İslam ahlakçıları, insanda en güçlü duygunun şehvet dürtüsü olduğuna dikkat çekerler ve şu çıkarımları yaparlar: İnsanın karşısında en zayıf kaldığı güç şehvettir. Bu gücün kontrol dışı kalması halinde topluma etkisi oldukça şiddetli, sarsıcı ve yıkıcı olacaktır. Sonuçta nesli bozan ve ahlaki mekanizmaları devre dışı bırakan sonuçlar doğacaktır. İbadetlerin, şehveti düzenleyici ve iffeti koruyan bir güç olması, bu açıdan önemlidir.

İkinci olarak çatışmacı bir ortamdan uzak kalarak geçimli olabilmek ve bunu bir davranış biçimi haline getirebilmek, Hz. Peygamber'in "*Mümin geçimlidir,*

24 İbrahim 14/41.

25 Bakara 2/197.

*geçimli olmayanda hayır yoktur*²⁶ hadisinin öngördüğü noktaya ulaşmaktır. Aileden başlayarak toplumun bütün katmanlarına bunu yaymak, önemli bir hedeftir.

Üçüncü olarak da hayır işlemek ve *takvaya* ulaşmaktır. Takva, Allah'ın emir ve yasaklarına, sevgi ve saygıdan kaynaklanan bir duygu ile bağlanmayı, bu şuurla gönülden itaati ve bu bilinç üzerine kurulmuş kulluğu ifade eder. Bu sebeple en hayırlı azıktır. Şöhretli müfessir Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209) konuyla ilgili olarak şunları söyler: İnsanın iki yolculuğu vardır; birincisi dünyada yolculuk, diğeri de dünyadan yolculuk. Birincisi yiyecek, içecek gibi maddi ihtiyaçların karşılığı olan malzemedir. İkincisi ise Allah'ı bilme / tanıma (*marifetullah*), ona muhabbet ve sevgi besleme, *mâsivâ*'dan (Allah'ın dışında kalan her şey) uzak durma, onu kalpten çıkarmadır. Bu, birincisinden daha hayırlıdır.²⁷

İşte hac ibadetiyle elde edilecek en hayırlı azık olan takvaya, yolculuk sırasında ihtiyaç duyulacak maddi azıktan çok daha fazla değer vermek gerekir. Çünkü takva, ebedî âlem olan ahiret yurdunun azığıdır. Hacdan getirilecek maddi hediyelerden çok manevi kazanımları öne çıkarmak lazımdır. Muhammed İkbâl'den nakledilen şu ifade, gerçekten işin ruhunu yansıtmaları açısından önemlidir: İkbâl, hacdan takke, tespih vb. hediyeler getirene; “*Ben sizden Hz. Ebubekir'in sıdkını, Hz. Ömer'in adlini, Hz. Osman'ın hayâ ve hilmini, Hz. Ali'nin ilmmini getirmenizi beklerdim*” der.

Kur'ân-ı Kerîm, “*Kirlerini gidersinler*”²⁸ ayetiyle hacdaki arınmanın önemine işaret eder. Genellikle bu ayetten anlaşılan mana, tırnak kesmek, tıraş olmak gibi bedenî temizlikler olsa da, hacc menasiki dikkate alındığında, manevi kirlerin temizlenmesine de güçlü bir vurgunun bulunduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm, hac vazifesi için Allah'ın koyduğu güçlü nişaneler / sembollerden (*şairullah*) bahsetmekte ve onlara saygı duyulmasını, ihlal edilmemesini istemekte ve bunun kalplerin takvasından olduğunu belirtmektedir.²⁹ Mesela üzerindeki elbiseyi çıkarıp, yıkanıp ihram giymek bütün manevi kirleri çıkarıp temizlenmeyi ifade eder. Kalbin, gönlün temizlenmediği bir gusül ve peşinden giyilen ihramın sadece şekli vardır, ruhu yoktur.

26 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 400; 5: 335.

27 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-türâsî'l-Arabî, ts.), 5: 314.

28 Hacc 22/29.

29 Bakara 2/158; Maide 5/2; Hacc 22/32, 36.

Hac, ihramdır. Kendisine helal olan birtakım şeyleri ihramlı olmasından dolayı yapamayan bir müminin, bu giysiyi çıkardıktan sonra haramlara karşı ömür boyu ihramlı olması gerekir.³⁰ Bir otu koparamayan bir hacının, ihramdan çıktıktan sonra orman yakması ya da ağaç kesmesi, bir av hayvanını bile avlamayan ya da avlamak isteyene gösteremeyen bir ihramlının ondan çıktıktan sonra adam öldürmesi, günah işlemek isteyene yol göstermesi, eşiyile cinsel ilişkide bulunamayan bir karı-kocanın ihramdan sonra zina etmesi düşünülemez. Süslenme yasağı ve elbise maksadıyla dikilmiş olanları giyme yasağı, dünyaya karşı bir mesafe koyarak adeta bir zühhd hayatına sevk ederken, başkalarıyla kavgaya ve didişme yasağı ise iyi geçimin, af ve hoşgörünün eğitimi olmuş olur.

Kur'ân-ı Kerîm'in üzerinde durduğu üzere bir mümin, ihramlı iken Allah Teâla tarafından çetin bir imtihandan geçirildiğinin farkında olmalıdır. Mesele her zaman ellerinin ulaşabileceği birtakım yasakları işleyebilmek, kendisine kolaylaştırılacaktır.³¹ Nitekim İsrailoğulları böyle bir denemeden geçirilmiştir. Onların uğradığı akıbetten sonuç çıkarmaları için Kur'ân-ı Kerîm, müminleri uyarmıştır. Kendilerine cumartesi günleri balık avlamak yasaklanmış, o gün ise sürü sürü balıklar gönderilmiş onlar da cuma gününden ağlarını, tuzaklarını kurup bu ağ ve tuzaklara düşen balıkları pazar günü gidip almışlardı. Allah da onları cezalandırmıştı.³²

İhram, bu elbiseyi giyinmiş Müslümanın kendisine normal zamanlarda helal olan bazı şeyleri yapamaması sebebiyle bu giysiyi çıkardıktan sonra haramlara karşı daha güçlü bir direnç kazanmasını, bu hususta daha da hassas olmasını sağlayan güçlü bir terbiye sürecidir. Esasen Harem-i Şerif'e bu şekilde giriş ve orada bu hal üzere kalış, her mekânda bütün haramların terk edileceğine dair verilen güçlü bir sözün ifadesidir. Bir otun bile koparılmasının, bir haşerenin öldürülmesinin, bir hayvanı avlamak bir yana avlayana gösterilmesinin bile cezasının bulunduğu bir ortamda bulunmanın insana kazandıracığı çevre duyarlılığı, iyilik şuuru, merhamet duygusu, sorumluluk bilinci, nefis terbiyesi ve haramlardan uzaklaşma yolunda çok önemli bir süreci ifade eder. Kısaca ihram, ömür boyunca bütün mekânlarda haramlara karşı ihramlı olmanın bir eğitimidir.

30 Mâide 5/2.

31 Mâide 5/94.

32 Bakara 2/65-66; A'râf 7/163, 166.

Şeytan taşlamak, insana düşman olan ve onu Allah yolundan uzaklaştırmak isteyen şeytana meydan okuma anlamına gelir. Bundan sonra onun isteklerine boyun eğmek, sahte vaatlerine kanmak bir çelişki demektir.

Safa-Merve arasındaki çalılımlı yürüyüş, Allah'ın koyduğu sınırlar içinde kalıp haramlara teşvik eden ins ve cin şeytanlarına meydan okuma ve Allah dışındaki her şeyden O'na kaçışın sembolik bir ifadesidir.

Telbiye, davete icabet ve Allah'ın misafirleri olan hacıların Allah'ın ikramını aldıkları lütfun ifadesidir. Kâbe-i muazzama, Allah'ın evidir (*beytullah*) ve hacılar bir anlamda Allah'a misafirdirler. Bundan sonra da hacı; **لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَبَّيْكَ** “*Allah'im! Huzurundayım! Emrine amadeyim. Davetini duydum, sana yöneldim. Şerikin yok Allah'im! Emrine uydum, kapına geldim. Hamd sanadır; nimet senin, mülk sendir. Şerikin yok Allah'im!*” dediğinde Allah Teâla kendisine; “*Haccın mübarek olsun, mutluluklar sana...*” gibi ifadelerle cevap verir. Bunun karşılığı cennettir. Ama bu ikram için önemli şart, helal kazanç ile oraya gelebilmektir. Aksi takdirde: “*Senin haccını kabul etmiyorum, mutluluk da dilemiyorum, al haccını başına çal...*” benzeri ifadelerle mukabelede bulunacağını söyler.³³ Esasen helal kazanç, özellikle zekât, hac, kurban, infak gibi mali ibadetlerin kabulünün temel şartıdır.³⁴ Hatta bu, namaz gibi diğer bedenî ibadetler için de geçerlidir.³⁵

Tavaf, evrendeki her şeyin bir başka şey etrafında belli bir düzen içinde döndüğünü, bunun da düzenleyicisinin Allah Teâla olduğunu, her şeyin O'na boyun eğmiş vaziyette hareket ettiğini ve insanın da bu düzenin bir parçası olarak Allah'ın emir ve yasakları etrafında dönüp dolaşacağını temsil eder.

Arafat'ta vakfe, kıyamet günü Allah'ın huzurunda duruşu hatırlatır ve o dehşetli hesap gününe hazırlanma ruhunu canlandırır, sorumluluk bilincini pekiştirir. Esasen “*Hac, Arafattır*”³⁶ hadisi, birlikte yaşamanın, sabrın, varlığa saygının eğitimidir.

33 Bezzâr, *Müsned*, 8638; Taberânî, *Evsaf*, nşr. Tarık el-Huseynî (Kahire, 1414), 5: 251; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid* (Beyrut, 1412), 3: 481; 10: 522.

34 Müslim, “Zekât”, 63, 65; Tirmizî, “Tefsîr”, 2: 26; Dârimî, “Rikâk”, 9; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 328; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 31; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 20, 57; Müslim, “Zekât”, 63; Nesâî, “Zekât”, 48; İbn Mâce, “Zekât”, 28.

35 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 98.

36 Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 68; İbn Mâce, “Menâsik”, 57; Dârimî, “Menâsik”, 57.

İhramdan çıkmak (*ihlâl*), helalde sabit kalmanın, veda ziyareti de nefsanî arzuları orada bırakmanın, onlara veda etmenin sembolik anlatımlarıdır.

Hz. Peygamber'in ifadelerine göre makbul bir haccın karşılığı cennettir ve kişi hacdan döndüğünde anasından doğduğu gün gibi tertemiz bir biçimde yuvasına gelir. Ama bunun en temel şartı temiz ve helal kazanç ile hacca gitmek ve hacdan döndükten sonra da haccına itaat etmek, hacc bilincini canlı tutmak, kısaca hacı kalabilmektir. Bir başka ifadeyle helal yoldan gidilen haccın insanı değiştirmesi, davranışlarına yön vermesidir.

Sonuç olarak ibadetlerde şeklî şartların yanında bir de onun ruhunu / özünü ilgilendiren şartları vardır. İbadet bilinci diyebileceğimiz bu ruh, onun kabulünün en temel kriteridir. Ruh olmaya ibadet, cansız bedene benzer ki bu, ibadetin meşru kılınış amacıyla bağdaşan bir husus değildir. Kur'ân-ı Kerîm çok açık bir şekilde bu gerçeği namaz özelinde şöyle anlatır: "...ve namazı da kıl. Çünkü namaz kötü ve iğrenç şeylerden meneder."³⁷ Hz. Peygamber de; "Kıldığı namaz, kimi kötülük ve çirkinliklerden alıkoymuyorsa, onun ancak Allah'tan uzaklığı artmıştır" buyurur.³⁸ Keza o; "Nice oruç tutanlar vardır ki onun yanına kalan açlık, nice gece namazı kılanlar vardır ki onun yanına kalan da uykusuzluktur"³⁹ buyurur. Yine bir başka hadisinde; "Mebrûr (kabul görmüş) bir haccın karşılığı cennettir"⁴⁰ buyururken diğer bir hadiste bunun göstergesinin, hacının hacdan sonraki davranışlarının, öncesinden hayırlı / olumlu olması, en temel ölçüt olarak ifade edilir.⁴¹ Büyük İslam âlimi Mâverdî'nin naklettiği bu hadisi, her ne kadar elimizde mevcut hadis mecmualarında görememiş olsak da, az önce yer verilen ayet ve hadislerden İslam'ın ruhuna uygun olduğunu ve bu yönüyle bir temelini bulduğunu söylememiz mümkündür.

Buraya kadar anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere ibadetlerde şekil önemlidir; ancak yeterli değildir. Şekil, özü koruyan bir özellik arz ederse ehemmiyet kazanır. İbadetlerde asıl olan, aynı zamanda onun ruhunu da yaşatmaktır. İba-

37 Ankebût 29/45.

38 Muttakî el-Hindî, *Kenzü'l-`ummâl*, nşr. B. Hayyânî-S. Sekkâ (Beyrut, 1405/1985), nr. 20083.

39 İbn Mâce, "Sıyâm", 21.

40 Buhârî, "Umre", 1; Müslim, "Hacc", 437.

41 Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, nşr. Yâsin M. Sevvâs (Beyrut ve Dimaşk 1413/1993), 148.

detler insanlarda olumlu manada bir davranış değişikliği meydana getiriyorsa anlamlıdır. İbadet, kişide bir kulluk bilinci, Allah'ın emir ve yasakları konusunda bir hassasiyet geliştirir (*takva*) ve bu ona doğrudan iyi ve kötüyü ayırt edici bir meleke kazandırabilirse anlamlıdır.⁴²

Bütün ibadetlerde vurgulanan, varlıkla ilişkilerde rahmeti merkeze alan bir davranış geliştirebilmektir. Rahmetin de iki unsuru vardır; birincisi nezaket ve şefkat, ikincisi de ihsandır. İhsan; gönülden gelen bir coşkuyla bir başkasına fazlasıyla iyilikte bulunmak demektir. Hadislerden anladığımıza göre bu hareket noktası, eyleme, sadaka özelliği dolayısıyla ibadet karakteri kazandırır. Böyle bir yaşam biçimi içinde yapılan bir hata, eğer kul hakkı ihlali ise hakkı ihlal edilen kimseden özür dileyip helallik almak, Allah hakkı ise tövbe edip bir daha ona dönmemektir. Bu durumda hemen bir iyilikle kötülüğün telafi edilmesi tavsiye edilmiştir.⁴³ Çünkü iyilik, kötülükleri yok eder.⁴⁴

İslami disiplinler içinde ibadetin şekil şartları daha çok fıkıh kitaplarında ele alınmış, deruni / iç boyutu, bir başka ifadeyle onun ruhu ya da ibadet bilincini / duyarlılığını ilgilendiren hususlara ise tasavvuf ve ahlak kitaplarında yer verilmiştir. Hâdimî, ibadetlerin işlevselliği ve olumlu manada davranış değişikliği meydana getirmesi gerektiği konusunda irfani geleneğin takipçisi olarak namaz konusunu "Risâletü'l-huşû' fîs-salât ve mâ yete'allaku bihâ mine'l-âdâbi'l-bâtıniyye ve'z-zâhiriyye" adlı risâlesinde özel olarak işlemiştir. O, bu risâlesinde namazın özü ve ruhu olan huşûyu ele almıştır.⁴⁵

A. Ebû Sa'îd Mehmed el-Hâdimî

1. Müellifin Kısa Biyografisi

Müellifin tam adı Ebû Sa'îd Muhammed (Mehmed) b. Mustafa b. Osman el-Hüseynî el-Hanefî en-Nakşibendî el-Konevî el-Hâdimî'dir. Hâdimî, 1113/1701 yılında bugün Konya'nın ilçesi olan Hadim kasabasında doğdu. Ba-

42 Enfâl 8/29.

43 Tirmizî, "Birr", 55; Dârimî, "Rikâk", 74; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 153, 158, 169, 177, 228, 236.

44 Hûd 11/114.

45 İbadet ruhu konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Saffet Köse, *İbadetten Kulluk Şuuruna*, (İstanbul 2016).

bası müderris Hacı Mustafa Efendi, annesi Buhara'dan göç eden bir aileye mensup Hediye Hanım'dır. Soyunun Hz. Peygamber'e ulaştığı ifade edilmektedir. İlköğrenimini babasından gördü ve on yaşında hafız oldu. Temel ilimleri babasının medresesinde okuyarak ilk icazetnamesini ondan aldı. Burada bizzat babasından Kütüb-i Sitte ve diğer bazı hadis kitaplarını senetleriyle birlikte okudu. Bir müddet sonra daha iyi öğrenim görmek üzere Konya Karatay Medresesi'ne kaydoldu. Burada beş yıl okudu ve 1138/1725'te müderris İbrahim Efendi'den ikinci bir icazetname aldı. Hocasının tavsiyesi üzerine İstanbul'a gidip tahsilini sekiz yıl boyunca Kazâbâdî Ahmed Efendi'nin yanında devam ettirdi. Arapça ve Farsça'yı öğrendi. İstanbul'da bulunduğu süre içinde sadece hocalarından aldığı derslerle yetinmeyip aynı zamanda medresenin zengin kütüphanesinden büyük ölçüde istifade etti; camilerde verdiği vaazlarıyla dinleyenlerin takdirini kazandı. Hadim'e döndü ve babasının medresesinde ders okutmaya başladı. Derslerine olan yoğun talep dolayısıyla Hadim'e 12 km. mesafede bulunan Kervanpınar'da açık havada dersler verdi. Hadim, o dönemde bu aile sebebiyle bir ilim merkezi haline geldi. Şöhretinin Anadolu'ya yayılması üzerine Sultan III. Ahmed'in daveti üzerine İstanbul'a gitti. Ayasofya Camii'nde hocası Kazâbâdî'nin de bulunduğu kalabalık bir cemaate vaaz verdi. Fatihâ sûresini tefsir ettiği bu vaazın cemaat üzerinde büyük tesiri oldu. Halife, Topkapı Sarayı'nda kendisine iltifatta bulunarak İstanbul'da kalmasını teklif etti. Fakat o, Hadim'e dönmeyi tercih etti. Hadim'de beş dalda ilmî faaliyet gösteren medresesi, bugününün ilahiyat fakültesini andırmaktadır. Eğitim-öğretim faaliyetlerinin yanı sıra birçok eser kaleme aldı. Âlim, fazilet sahibi, şair, fakih, usulcü, mantık ilminde bilgi sahibi, iyi bir eğitimci olan Hâdimî, yetmiş bir çok talebe ve ölümsüz eser geride bırakarak 1176/1762 yılında Hadim'de vefat etti. Kabri de buradadır.⁴⁶

46 Hâdimî'nin hayatı, eserleri ve görüşleri hakkında şu eserlere ve buradaki referanslara müracaat edilebilir: Mehmet Önder, *Büyük Âlim Hz. Hadîmî* (Ankara 1969), 6 vd.; Saffet Köse, "Ebû Sa'îd el-Hâdimî ve Namazda Huşû Risâlesi", *Yeni Hizmet* 2/4, (1996): 35-37; 2/5 (1996): 22-27; Abdullah Kahraman, "Ebû Sa'îd el-Hâdimî'nin Hayatı, Eserleri, İlmi Kişiliği, Bazı Fıkhi Görüşleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2003): 147-168; Mustafa Yayla, "Hâdimî, Ebû Sa'îd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15: 24-26; Reşad İlyasov, *Ebû Sa'îd Mubammed el-Hâdimî'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008); Yaşar Sarıkaya, *Ebû Sa'îd el-Hâdimî: Merkezle Taşra Arasında Bir Osmanlı Alimi* (İstanbul, 2008); Kâşif Hamdi Okur, *XVIII. yüzyıl Usulcülerinden Hadîmî ve Usul Anlayışı* (Çorum, 2008); Hasan Özer, "Ebû Sa'îd Muhammed el-Hâdimî'nin Hayatı ve Eserleri",

1.1. Hocaları

Hâdimî'nin meşhur hocaları babası Müderris Kara Hacı Mustafa Efendi, Konya Karatay Medresesi'nde beş yıl hocalığını yapan Müderris İbrahim Efendi ve İstanbul'da kendisinden sekiz yıl eğitim aldığı Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Kazâbâdî er-Rûmî el-Hanefî'dir.

1.2. Eserleri

Hâdimî'nin tefsir, hadis, fıkıh, akaid, kelam, tasavvuf, mantık, şiir, edebiyat vb. birçok alanda eserleri mevcuttur. Seksen civarında eserinin bulunduğunu zikredilir. Bazı risâleleri Abdülbasîr Efendi tarafından bir mecmua içerisinde basılmıştır.⁴⁷ Bir kısım eserleri de müstakil olarak değişik zamanlarda basılmıştır. Eserlerinin dökümünü veren birçok araştırma yapılmıştır.⁴⁸ Burada eserlerinin tamamını listelemek yerine sadece meşhur birkaç eserini zikredebiliriz: Hâdimî'nin en meşhur eserleri arasında *Berîka mahmûdiyye fi şerhi Tarîkati Muhammediyye ve şer'ati nebeviyye fi sûreti Ahmediyye* (Kahire 1257/1840, 1268/1852; İstanbul 1266/1854, 1287/1871, 1318/1905, 1326/1914), *Mecâmi'u'l-hakâik ve'l-kavâ'id ve cevâmi'u'r-revâik ve'l-fevâid mine'l-usûl* (İstanbul 1273, 1303, 1318), *'Arâisü'n-nefâis fi'l-mantık* (thk. Hasan Özer el-Konevî-Muhammed Çaba el-Konevî, İstanbul: Darü'l-İrşad; Beyrut: Daru İbn Hazm, 2012/1433), *Risâletü'l-besmele* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1201/1787 ve 1304/1892) sayılabilir.

2. Risâlenin Özellikleri

2.1. Adı, Telif Sebebi ve Tarihi

Matbu olan nüshada risâlenin adı “Risâletü'l-ğuşû' fi ş-şalât vemâ yete'allâku bihâ mine'l-âdâbi'l-bâtıniyye ve'z-zâhiriyye” şeklinde not edilmişken Denizli koleksiyonundaki yazma nüshasında ise “Hâzihî Risâletü'l- ğuşû'ıyyeti li'l-Muhammed el-Hâdimî” ifadesiyle başlıklandırılmıştır.

İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 2/3 (2016): 459-491. Bunlar dışında Hâdimî'nin görüş ve eserleriyle ilgili çeşitli tezler de yapılmıştır.

47 Hâdimî, *Mecmû'atü'r-resâil* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1302/1886).

48 Hâdimî'nin eserleri hakkında bk. Sarıkaya, *Ebû Said el-Hâdimî: Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi*, 104-107, 114; Okur, *Osmanlılarda Fıkıh Usûlü Çalışmaları: Hâdimî Örneği*, 74-77; Yayla, “Hâdimî, Ebû Saîd”, 15: 25-26.

Hâdimî, irfani geleneğe bağlı kalarak namazın adabını *zâbirî* ve *bâtınî* yönlerden değerlendirip özellikle *batınî* şartlarına dikkat çekmek ve önemine işaret etmek amacıyla mezkûr risâlesini kaleme almıştır.

Denizli nüshasının iç kapağında 1755 tarihi not düşülmüştür. Risâlelerin yer aldığı mecmuada bulunan diğer risâlelerin hâtîme bölümlerinde 1173(1759) ve 1175(/1761) tarihleri kayıtlıdır. Bu risâlenin de yaklaşık bu tarihlerde istinsah edilmiş olma ihtimali bulunmaktadır.

2.2. Risâlenin Müellife Aidiyeti

Bu risâle, Osmanlı döneminde basılan *Mecmû'atü'r-resâil* adlı eserde⁴⁹ ve Süleymaniye Kütüphanesi dâhilindeki Denizli koleksiyonunda (nr. 389, vr. 117a-121b) yer almakta olan nüshada doğrudan müellife nispet edilmiştir. Bu nispetler göz önünde bulundurulduğunda eserin müellife nispetinin kesin olduğu söylenebilir.

2.3. Namazda Huşû Risâlesi'nin Muhtevası

﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ﴾

*Müminler kesinlikle kurtuluşa ermiştir;
ki onlar, namazlarında derin bir huzur hali yaşarlar.*

Mü'minûn 23/1-2

Bu kısımda, Hâdimî'nin namazda huşû risâlesindeki görüşlerine ana hatlarıyla değinilecektir. Bu yapılmaya çalışılırken yer yer kaynaklarından da yararlanılacak, aynı zamanda tamamlayıcı nitelik taşıyan araştırmalara da atıflarda bulunulacaktır.

İmandan sonra farzların birincisi namazdır.⁵⁰ Kur'ân-ı Kerîm'in hemen başında imandan sonra namaz emredilmiştir.⁵¹ Hz. Peygamber de İslam dininin

49 Hâdimî, *Mecmû'atü'r-resâil*, 199-209.

50 Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, 143.

51 Bakara 2/3.

beş temelini açıklarken imandan sonra namazı saymış,⁵² onu dinin direği⁵³ ve cennetin anahtarı olarak nitelemiştir.⁵⁴ Bunun yanı sıra bir başka hadis, kıyamet gününde kulun ilk olarak namazdan hesaba çekileceği ve bunda başarılı olması halinde kurtuluşa ereceğini haber vermiştir.⁵⁵ Huşû ise namazın canı / ruhudur.⁵⁶

Bu ve benzeri nasslar, İslam'da namazın ne kadar önemli olduğunu belirtirken namazın hem dünyada hem de ahirette birtakım önemli fonksiyonlar icra ettiğini ortaya koymaktadır. Namazın dünya hayatındaki rolünü, giriş bölümünde de üzerinde durulduğu gibi, Kur'ân-ı Kerîm⁵⁷ ve Hz. Peygamber⁵⁸ oldukça veciz bir biçimde ifade ederek onun kötülük ve çirkinlikleri işlemeye engel teşkil ettiğini haber vermektedir. Buna göre namaz, Müslümanın toplum hayatında belli bir disiplin içerisinde hareket etmesini sağlarken, ahirette de onun kurtuluşunu temin etmektedir. Bu da Müslümana dünyada ve ahirette bir saygınlık kazandırmaktadır. Mâverdî'nin (ö. 450/1058) ifadesiyle namazın peş peşe gelen belli vakit ve muayyen zamanlarda emredilmesi, Allah'a boyun eğme ve ona sığınmak suretiyle kişinin ümit ve korku arasındaki halinin devamını temin ederek insanların iyilik halinde bulunmalarını sağlamaktadır.⁵⁹ Bu durum kişinin, diğer insanlar ve çevresine karşı mümkün olduğunda zararsız bir şekilde hareket etmesini temin etmektedir.

Namazda insanın Allah ile konuştuğunun farkında olması, yapmış olduğu davranışların bilincinde bulunması, okuduklarını fark etmesi, tevazu halinde olması, sükûnet ve kalp huzuru içinde namazını eda etmesi, kalbin ameli olan bu eylemlerin organlar üzerinde de etkisinin görünmesi, huşû anlamına gelir. Kur'ân-ı Kerîm, huşû içinde kılınacak bir namaz ile müminlerin kurtuluşa ereceklerini bildirmektedir.⁶⁰

52 Buhârî, "İmân", 1, 2; Müslim, "İmân", 9, 22.

53 Muttakî el-Hindî, *Kenzü'l-‘ummâl*, 7: 18889, 18891.

54 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 330.

55 Tirmizî, "Salât", 188; Ebû Dâvûd, "Salât", 145.

56 Hâdimî, "Risâletü'l-huşû", 199.

57 Ankebût 29/45.

58 Muttakî el-Hindî, *Kenzü'l-‘ummâl*, 7: 20083.

59 Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, 144.

60 Mü'minûn 23/1-2.

Huşû kelimesi, sözlükte, “boyun eğmek, itaat etmek, alçak gönüllü olmak, önünde eğilmek, sükûnet bulmak, korkmak” manalarına gelirken⁶¹, daha ziyade insanın görünen organlarının sükuneti için kullanılmakta ve kalbin huşûsu “ed-dara‘a” kelimesi ile ifade edilmektedir.⁶² Bazı âlimler huşûyu kalbin eylemi, diğer bir kısmı da zahirî organlara ait fiillerden sayarlarken, Hâdimî'nin⁶³ de içinde bulunduğu bazı âlimler, huşûnun, kökü kalpte ve tezahürü bedende olmak üzere iki eylemi birleştiren bir içerik arz ettiğini ortaya koymuşlardır. Bu durumda huşûnun kalbi ilgilendiren tarafı Rabb'in azamet ve celali karşısında saygı ve tevazu ile eğilip kendi aczini, küçüklüğünü göstererek nefsi Hakk'ın emrine baş eğdirip söz dinlettirecek şekilde, edep ve hürmetten başka şeye yönelmeyecek vaziyette kalbin saygı hissi duymasıdır. Dış görünüşle ilgili yönü de vücut organlarında bir sükûnet meydana gelmesi, gözlerin secde yerine bakıp sağa-sola dönmemesi, kölenin efendisinin huzurundaki halet-i ruhiyesi ile durulmasıdır. Bundan dolayı huşûnun aslı, namazın şartlarından olan niyetin samimiliği, tezahürleri de namazın adap ve diğer tamamlayıcıları ile ilgilidir.⁶⁴

Hâdimî, irfani geleneğe bağlı kalarak namazın adabını *zahirî* ve *batınî* olmak üzere ikiye ayırmış ve namazın batınî şartlarına dikkat çekmek ve önemine işaret etmek amacıyla mezkûr risâlesini kaleme almıştır.⁶⁵ Bu risâlesinde özellikle Gazzâlî'nin *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn* ve *Bidâyetü'l-bidâye* adlı kitaplarının yanı sıra konuya yer veren diğer bazı eserlerden de istifade etmiştir.⁶⁶ Biz bu kaynaklara da müracaat ederek onun risâlesinde yer verdiği temel hususları tespit etmeye ve anlamaya çalışacağız.

Fukaha çoğunluğuna göre⁶⁷ namazda huşû, onun kemalini sağlayan sünnetlerindedir. Namazda dünyevi bir şey düşünen kişinin namazı sahihtir. Çünkü Hz. Peygamber namazda sakalı ile oynayan bir şahsı gördüğünde bu hareke-

61 Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, “h-ş-‘a” md.; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “h-ş-‘a” md.

62 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “h-ş-‘a” md.

63 Hâdimî, “Risâletü'l-huşû”, 199 vd.

64 Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Kahire, ts.), 23: 77.

65 Hâdimî, “Risâletü'l-huşû”, 199.

66 Hâdimî, “Risâletü'l-huşû”, 209.

67 *el-Mevsû'atü'l-fıkhiyye*, “huşû”, md. 19: 117.

tinden hoşlanmamış, fakat namazın iadesini istememiştir.⁶⁸ Ancak Gazzâlî⁶⁹ ve Râzî⁷⁰ gibi âlimlere göre huşûnun, hem kalp hem de bedenle birlikte olması farzdır. Hâdimî'nin⁷¹ ve hemfikir olduğu bu âlimlerin bazı delilleri şunlardır:

1-Allah; ﴿أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا﴾ “Kur’ân’ı okuyup düşünmezler mi? Yoksa kalpler üzerinde kilitleri mi var!”⁷² buyurmaktadır. Düşünmek mana üzerinde durmadan gerçekleşmez.

2- Kur’ân-ı Kerîm’deki: ﴿وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا﴾ “Kur’ân’ı tertîl (hakkını vererek) üzere oku”⁷³ şeklindeki ayete göre, okunan surelerin mana ve incelikleri üzerinde durulmalıdır.

3- Allah; ﴿وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي﴾ “Beni anmak için namaz kıl”⁷⁴ buyurmaktadır. Burada emrin zahiri, vücûb / farziyet ifade etmektedir. Gaflet hali, Allah’ı anmaya aykırı bir eylemdir.

4- ﴿وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ﴾ “Gâfillerden olma!”⁷⁵ şeklindeki ayette, nehyin zahiri, tahrîm (haram kılmak) içindir.

5- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَفْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ﴾ “Ey iman edenler! Siz sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın”⁷⁶ ayetinde sarhoşluğun yasaklanmasının illeti açıklanmaktadır. Nice namaz kılanlar vardır ki içki içmediği halde dünya işleri zihnini kapladığından ne dediğinin farkında değildir.

6- Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: «كم من قائم حظه من صلاته التعب والنصب» “Nice namaz kılan insanlar vardır ki namazından ona kalan yorgunluk ve bitkinliktir (veya gece namazı kılanlar için uykusuzluktur).”⁷⁷ Bu hadiste kastedilenler

68 Suyûtî, *Câmi’u’s-Şağîr* (Beirut 1391/1972), 5: 319.

69 Gazzâlî, *İhyâ’* (Kahire, 1358/1939), 1: 169.

70 Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 23: 77.

71 Hâdimî, “Risâletü’l-huşû”, 199.

72 Muhammed 47/24.

73 Müzzemmil 73/4.

74 Tâhâ 20/14.

75 A’râf 7/205.

76 Nisâ’ 4/43.

77 İbn Mâce, “Siyâm”, 21; Dârimî, “Rikâk”, 12.

ne okuduğunun farkında olmayan gafillerdir.⁷⁸ Namaz Allah'a münacattır (yakarış, onunla sessizce konuşma). Gaflet buna manidir.

Huşûnun hükmü ile ilgili bu değerlendirmeden sonra risâleyi merkeze alarak namazda huşûnun hangi anlama geldiğini, nasıl sağlanacağını ve huşû içinde kılınan namazın işlevselliği konusunu ele alabiliriz.

Hâdimî, risâlesine abdest dualarını anlatarak başlar ve temizliğin zahirî ve batınî olarak beraberce yapılmasına dikkat çeker. Buna göre bir mümin, Allah'ın huzuruna çıkarken insanların nazargahı olan organların zahirini, aldığı abdestle maddi kirlerden temizlediği gibi Allah Teâla ile konuşmaya hazırlanırken O'nun baktığı kalbi, tövbe ile her türlü manevî kirlerden temizlemeli ve gönlünü, değersiz şeylerden, mâsivâdan (Allah dışındaki her şey) boşaltmalıdır.⁷⁹

Müellif, bunun peşinden de ârızî ve tabii olarak iki kategoride ele aldığı temizlik adabına değinir. Devamında namazda huşû konusuna geçerek ayrıntılı şekilde namazdaki rûkûn ve şartları bu açıdan irdeler.

Mezkûr risâle ve kaynaklarında da belirtildiği üzere namaz; zikir, kıraat, rukû, secde, kıyam ve ku'ûddur (oturuş). Zikir ve kıraat, Allah ile konuşmaktır. O halde kalp bunun farkında değilse dilin hareketi bir mana taşımaz. Rukû ve secde, Allah'a saygının (ta'zîm) ifadesidir. Bunun hissini taşımadıktan sonra beden hareketinin bir anlamı yoktur. Kıyam, kalbin sükûnetle ve bilinçli bir şekilde Allah'ın huzurunda duruşunu temsil eder. Dimdik durulması gereken bir yerde bedenin sağa sola çevrilmesi nasıl bir çirkinlik oluşturuyorsa kalbin de Allah'ın huzurunda olduğunun bilincinde olmayarak bir başka yere yönelmesi, çirkinliğin zirve noktasıdır. Bunların gözetilmemesi, namazın ruhunun olmadığını gösteren bir durumdur. Fukahanın bu tür davranışları namazı bozan şeyler arasında saymamalarının esas sebebi kalbin eylemlerinin fikhın alanına girmemesindedir. Eğer fakihlere bu tür gaflet hallerinin namazı bozup bozmayacağı sorulmuş olsaydı, fikhın sadece zahir ve şekil bilgisinden oluştuğunu kabul eden birisi değilse, mutlaka bu namazın olmadığı ve bu tür gaflet hallerinin namazı bozmuş olacağı yönünde fetva verirdi.⁸⁰ Bu ifadelerinin peşinden de Hâdimî,

78 Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, 23: 77.

79 Hâdimî, "Risâletü'l-ḥuşû", 208-209.

80 Hâdimî, "Risâletü'l-ḥuşû", 200-201.

huşûnun bulunmadığı namazın eda edilmiş sayılmayacağı ya da huşûnun bozulmasının namazın bozulması anlamına geleceği yönündeki bazı görüşleri zikretmekte ve bazı âlimlerin huşûsundan örnekler vermektedir.

Namazda huşûyu sağlayan en temel özellik kalp huzurudur. Risâlenin başında kalp huzurunun sebebi ve semereleri üzerinde durulmuştur. Buna göre;

Huzûru'l-kalb:⁸¹ Kalbi, huzurunda durup kendisiyle konuşulan ve yakarıшта bulunulan Allah'ın dışındaki her şeyden boşaltmak demektir. Sebebi de *himmet*-tir. Himmet, kalbin bütün gücüyle Allah'a yönelmesi demektir. Kalp en önemli neyi görüyorsa sadece ona yönelir. Bir mümine yakışan, O'nun huzurunda, O'na münacatta bulunurken bundan daha değerli bir şey bulunmadığının farkında olmak ve bu makamda her haliyle hazır bulunmak varken bir başka şeyi buna tercih etmemektir. Namazda kalp huzurunu sağlamak için de dünyanın geçici ve değersiz, ahiretin ise daha değerli ve kalıcı olduğuna, nimetlerinin ve hazlarının dünyadaki ile kıyas edilemeyecek kadar hoş olduğuna inanmak gerekir. Bu şekilde kalp huzurunun sağlanması namazda kıraat olunan ayet ve zikirlerin anlamını düşünmeyi de beraberinde getirir. Çünkü kalp boşalınca zihin okuduklarını anlamaya yoğunlaşır, dünyevi meşgaleleri bir kenara bırakmaya koyulur. Böylece dünyevi meşgalelerden arınmış saf bir namaz ortaya çıkar. İşte Kur'ân-ı Kerim'in kötülük ve çirkinliklerden alıkoyacağını⁸² bildirdiği namaz budur.

Kalp huzurunun sonuçları / semereleri de şunlardır:

1. Ta'zîm: Allah'ın celal ve azametini bilmekten, nefsin değersiz olduğu ve Rabbinin emrine amade kılındığını bilmekten doğar. Bu iki bilgidenden de saygı ve huşû hâsıl olur.

2. Heybet: Allah'ın kahr ve gazabından doğan bir korkudur ki Allah'ın âlemlerden müstağni olduğunu bilmekten hâsıl olur. Şöyle ki; bütün yaratıkları helak etmiş olsa O'nun mülkünden hiçbir şey eksilmez. Allah'ı tanıma bilgisi arttıkça onun korkusu da artar.

3. Recâ: Allah'ın lütuf, ihsan ve cömertliğini, nimetlerinin enginliğini; Allah'ın da namazla cennet vereceğine olan vadede sadık olduğunu bilmekten doğan ümittir.

81 Hâdimî, "Risâletü'l-huşû", 202-203.

82 Ankebût 29/45.

4. Hayâ: Kullukta kusurun ve Allah Teâla'ya saygıda acziyetin bilincinde bulunmak demektir. Özellikle Allah'ın azametini bilmekle birlikte nefsinin kusurlarını, ihlasının yetersizliğini, bütün eylemlerinde dünyevi zevklere meylini bilmesi, ne kadar dikkat kesilirse kesilsin, kalbe gelen birtakım vesveselerin (*bavâtıru'l-kalb*) farkındalığı kesin biçimde (yakini olarak) hâsıl olmuşsa oradan hayâ fişkirir.

Havâtır denilen istem dışı kalbe gelen sesler ve zihne takılan düşüncelerden kurtulmak gerekir. İnsanın kalbini ve zihnini meşgul eden bu tür şeyler iki grupta ele alınır. Birincisi hissîdir. Bunlar duymak, görmek, dokunmak gibi duyu organları yoluyla hissedilebilen bilgidir. Bu tür engellerin bulunduğu yerde namaz kılınacaksa öncelikle ortamın bunların etkisinden temizlenmesi gerekir. Bu da ya o mekânı değiştirmek ya da onları o mekândan kaldırmak suretiyle olur. Mesela namaz kılmak isteyenin dinlemekte olduğu ses cihazını kapatması, görüş alanında bulunan ve onu meşgul eden bir görüntüyü kaldırması gerekir.

İkincisi hayalîdir. Bunlarla mücadele etmek daha da zordur. Bu sineğe benzer. Kovulur peşinden yine gelir ve rahatsız edeceği bir yere aniden konar. Zihni meşgul eden bu tür hayalî engeller de ne kadar kovulursa kovulsun tekrar gelir. Bunun sebebi de en başta dünya sevgisidir. Tedavisi ise namaza başlamadan önce ahireti hatırlamak, Allah'ın huzurunda O'nun makamında bulunuşunun değerini idrak etmeye gayret sarfetmek, kıldığı namazın ömründeki son namaz olabileceğini düşünmek, cihadların en büyüğü olan vesvese ile savaştık ve iftitah / tahrîme tekbirinden sonra da okuduğu ayet ve zikirlerin anlamını düşünmektir.

Namazda Huşû İçin Kalbin Hazırlanması:

1. Ezan: Ezan, Allah'ın huzuruna çağrıdır ve bu davet işitildiğinde sûrun üfleneceği zamanın korkusu düşünülmesi⁸³ ve bu daveti alan ya da çağrıyı işiten kimse zahiri ve batınıyla ezana icabet etmeli ve sevinçle namaza koşmalıdır. Çünkü ezan, içinde tekbir, tesbih, tehlil, hamd, şükür, kıraat, teşehhüt, Hz. Peygamber'e dua, kalbin Allah ile beraber bulunması, huşû, tazarru (yakarış ve niyaz), Allah'ın zatını tasdik, noksan sıfatlardan tenzih, tevhide vurgu, şهادeti açıkça

ifade bulunduran, en faziletli ibadet olan ve diğer ibadetlerden özellikler taşıyan namaza davet ve kurtuluşa çağırır.⁸⁴

2. Taharet: Kişi mekânını, elbisesini ve bedenini maddi pisliklerden temizlediği gibi kalbini de işlediği kötülöklere tövbe edip pişman olarak bir daha aynı şeylere dönmemeye azmetmek (nasuh tövbe)⁸⁵ suretiyle temizlemelidir. Çünkü kalp, Allah'ın nazargahıdır. Namazın hakikatinin yeri kalp, suretinin yeri de bedendir.⁸⁶

3. Setr-i Avret: Elbise ile bedendeki insanların görebileceği kusurları ve ayıp yerleri kapattıktan sonra yalnızca Allah'ın bildiği gizli kusurları da pişmanlık, hayâ ve korku yoluyla ortadan kaldırarak örtmek gerekir. Böyle olunca insanın nefsi kendisine boyun eğer, alçalır ve bunun sonucunda kişi firar ettikten sonra pişman olarak efendisine dönen, başını önüne eğmiş suçlu bir köle gibi Rabbinin huzurunda durur.⁸⁷

4. Kibleye Yönelmek: İnsan yüzünü diğer yönlerden ayırıp Beytullah'a çevirdiği gibi⁸⁸ kalbini de *mâsivâ*'dan (Allah dışındaki her şey) boşaltarak Allah'a yöneltmelidir. Yüzün Kâbe'ye yönelmesi için diğer yönlerden ayrılması zaruri olduğu gibi kalbin de Allah'a yönelmesi için *mâsivâ*'dan ayrılması şarttır. Bu da kalbin Allah dışındaki şeylerden boşaltılması ve arındırılması suretiyle hâsıl olur. Bu şekilde insan, Allah'a, ruhu ve bedeniyle bir bütün halinde yönelebilir. Nasıl ki kibleden dönmek namazı bozarsa, kalbin de Allah dışındaki bir başka şeye yönelmesi namazın sıhhatine hâle getirir, onun özünü zedeler.⁸⁹ Burada Hâdimî, "*Kul namaza davrandığında bevası, yüzü ve kalbi Allah'a yönelmiş ise anasından doğduğu gün gibi tertemiz / günahsız şekilde namazından ayrılır*"⁹⁰ şeklinde bir hadis zikretmektedir.

5. Kıyam: Burada şeytanın vesvesesinden korunmak için Nâs suresi okunmalıdır. Bu anda insan Allah'ın huzurunda bulunduğunun, O'nunla konuştuğu-

84 Hâdimî, "Risâletü'l-ğuşû", 203-204.

85 Tahrîm 66/8.

86 Gazzâlî, *İhyâ*?, 1: 171-172; Hâdimî, "Risâletü'l-ğuşû", 204.

87 Gazzâlî, *İhyâ*?, 1: 172; Hâdimî, "Risâletü'l-ğuşû", 204.

88 Bakara 2/144.

89 Gazzâlî, *İhyâ*?, 1: 172; Hâdimî, "Risâletü'l-ğuşû", 204.

90 Irâkî, *el-Muğni 'an hamli'l-esfâr*, nşr. Eşref Abdülmaksûd (Riyad, 1415/1995), 1: 118.

nun farkında olmalıdır. O'nun huzurunda hazır dururken hesap gününde söz ve eylemlerinden sorgulanmak üzere yine O'nun huzuruna çıkacağını hatırlamalıdır. İnsan gaflet halinde bulunan, dünya meşgaleleri, kötü arzu ve çirkinlikler ile dolu bir kalp ile Allah'ın huzurunda bulunmaktan hayâ etmeli, Yüce Mevla'nın kulun kalbine baktığını ve orada bulunan ne varsa gizli-açık tamamına muttali olduğunun bilincinde bulunmalı, Allah'ı görüyormuşçasına O'na karşı görevlerini yerine getirmelidir. Zira kul, O'nu görmüyorsa da O, kulu her an görmektedir.⁹¹ Bu şekilde kalbi hazır hale getirememek, Allah'ın celal sıfatları⁹² konusundaki bilgi eksikliğinden kaynaklanmaktadır. O zaman dönemin devlet başkanı ya da saygın bir adamın gözü önünde namaz kılıyormuş gibi davranmalı ve onlar huşûsuz namaz kılıyor demesinler diye itina gösterdiğinde kendi kendine şunu söylemelidir: "İnsanlardan korktuğun kadar Allah'tan utanmıyor musun? Oysa Allah kendisinden korkulmaya daha layıktır."⁹³

6. Niyet: Namaza, sevabını umarak, cezasından korkarak ve Allah'a yaklaşmayı isteyerek, O'nun emrine uymaya niyet etmeli, kime nasıl ve ne ile münacatta bulunduğu, kısacası Allah'ın huzurunda O'nunla konuştuğunun farkında olmalıdır.⁹⁴

7. Teveccüh (Yöneliş): İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmam Muhammed'e (ö. 189/804) göre iftitah tekbirinden önce, Ebû Yûsuf'a (ö. 182/798) göre ise tekbirden sonra; *إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ حَنِيفًا* Ben, hanif olarak, yüzümü, gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah'a çevirdim ve ben müşriklerden değilim"⁹⁵ ayeti ile *فُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي* "Benim namazım, (her türlü) ibadetim, hayatım ve ölümüm, âlemlerin rabbi olan Allah içindir. O'nun ortağı yoktur. Bana sadece bu emrolundu ve ben Müslümanların ilkiyim"⁹⁶ ayetini dua niyeti ile okumak güzeldir. Burada yüzü çevirmekten, yani yönelmek-

91 Buhârî, "İmân", 37, "Tefsîr", 31: 2; Müslim, "İmân", 1, 5, 7.

92 bk. Süleyman Uludağ, "Celâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7: 240.

93 Gazzâlî, *İhyâ'*, 1: 172; Hâdimî, "Risâletü'l-huşû", 204.

94 Gazzâlî, *İhyâ'*, 1: 172; Hâdimî, "Risâletü'l-huşû", 204.

95 En'âm 6/79.

96 En'âm 6/162-163.

ten maksat, tam anlamıyla beden-kalp bütünlüğü içinde Allah'a dönmektir. Zahirî yüz / beden, Allah'a yönelmişken kalbin başka işlerle meşgul olması, tam manasıyla Allah'a yönelişi ifade etmez. Daha başlangıçtaki bu çelişki sebebiyle namazdan hayır beklemek boşunadır.⁹⁷

8. Tekbir: Hâdimî'nin değerlendirmelerinden önce tekbirle ilgili şu hususlara değinmekte fayda mülâhaza ediyoruz: Tekbir, İslam'ın ilk emirleri arasında yer almıştır.⁹⁸ Kur'an-ı Kerîmi'nde Allah, göklerde ve yerde azametini / egemenliğinin kendisine ait olduğunu ifade etmekte⁹⁹ ve diğer bir ayette de tekbirle şanınin yüceltilmesini istemektedir.¹⁰⁰ Tevhid akidesinin dışına çıkmış olan insanların fitri olan inanç ihtiyacını karşılamak üzere Allah dışındaki varlıkları yüceltmele-ri, cansız putlar önünde tazimle eğilmeleri, onlara kurbanlar takdim etmelerinin tarihî bir gerçeklik olduğu, hatta bu sapmanın İslam öncesi dönemde de devam ettiği dikkate alındığında sadece Allah'ı yücelten, onu tazim eden ve O'nun dışındaki varlıkların ilahlık vasfını reddeden *Allabü ekber* lafzının kelime-i tevhidle birlikte büyük bir değere sahip olduğu kendiliğinden ortaya çıkar. Bu sebeple tekbir, Allah'ın azametinin temaşa edildiği her yerde, mümine yakışan bir tavır olarak kendiliğinden getirildiği gibi farz (mesela iftitah tekbiri), vacip (mesela teşrik tekbirleri), sünnet (mesela bayram namazları) gibi çeşitli ağırlıktaki yükümlülüklerle birçok ibadette de yer almış, özellikle de ezanla günde beş defa bütün âlemde yankılanacak şekilde emredilmiştir. Bu sebeple de namaza *Allabü ekber* lafzıyla başlanır. Bu tekbire, namaza kendisiyle girildiği, namaz dışında yapılması helal olan eylemler haram hale geldiği ve dış âlemlle bağlantıyı kestiği için haram kılma anlamında *tabrîme* veya *ibrâm* tekbiri de denilmiştir. Esasen bu isimlendirme, Hz. Peygamber'in: “*Namazın anahtarı temizlik, haram kılma tekbir, helal kılma selamdır*”¹⁰¹ hadisinden hareketle yapılmıştır.

Tekbirin zikredilen bu değeriyle de paralellik arz edecek şekilde Hâdimî'nin bağlı bulunduğu irfani gelenek şu hususa dikkat çeker: Namaza girerken *Allabü ekber* denildiğinde kalbin dili yalanlamaması için gayret gösterilmesi gerekir.

97 Hâdimî, “Risâletü'l-ğuşû”, 205.

98 Müddessir 74/1-3.

99 Câsiye 45/36-37.

100 İsrâ' 17/111.

101 Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 31, “Salât”, 73; Tirmizî, “Tahâret”, 3, “Salât”, 63.

Dil, Allah'ın yüceliğini ifade ederken kalbin bir başka şeyle meşgul bulunması, dilin söylediğinin kuru bir laftan ibaret olduğunu gösterir.¹⁰² Hâdimî'nin ifadesi şu şekildedir: “Dilin *Allabü ekber* dediğinde kalbinin onu yalanlamaması için çalış. Bunu söylerken kalbinde Allah Teâla dışında taşıdıkların, senin yanında O'ndan daha büyük ise –sözün doğru da olsa– Allah senin yalancı olduğuna şهادette bulunmaktadır. Heva ve heveslerin / nefsanî arzuların ve eğilimlerin, senin yanında Allah Teâla'nın emirlerinden daha öncelikli bulunuyor ise bil ki onu tanrı edinmişsin.¹⁰³ O takdirde senin *Allabü ekber* sözün kuru bir laftan ibarettir. Eğer istiğfar, Allah'ın lütfü, ihsanı ve affına olan hüsn-i zan olmasaydı bu ne büyük tehlikeydi!”¹⁰⁴

9. Kıraat: Bu konuda insanlar farklı konumdadırlar ve üçe ayrılırlar: 1) Dili hareket eden, kalbi başka yerde olanı (yani sadece diliyle okuyup okuduğunun farkında olmayanı) konuşmaya bile gerek yok. Onun hali bellidir. 2) Kalbi, diline tabi olanlar ve dilin söylediğini dinleyenler ve anlayanlar. Bunlar sanki okuduklarını başkasından işitmiş gibidirler. Bu *ashâbü'l-yemîn*'in¹⁰⁵ derecesidir. 3) Kalbi manaya daha önce gidenler, dili kalbine hizmetkâr olanlar, böylece dili kalplerinin tercümanı olanlar. Bu *mukarreblerin*¹⁰⁶ derecesidir.¹⁰⁷

10. Sübhâneke: Tekbirden sonra artık mümin, Yüce Yaratıcı'nın huzurundadır ve O'na şöyle hitap etmektedir: *سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَبِحَمْدِكَ وَتَبَارَكَ اسْمُكَ وَتَعَالَى جَدُّكَ* “Ey Rabbim! Seni bütün noksanlıklardan uzak tutarım. Sana hamd ederim. İsmi ulu, şanın yücedir. Senden başka hiçbir ilah yoktur.”¹⁰⁸

11. İsti'âze: Sübhâneke duasından sonra: *أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ* “İlahî rahmetten kovulmuş şeytanın şerrinden Allah'a sığınırım” diyerek¹⁰⁹ O'na iltica etmek gerekir. Çünkü insanın Rabbi ile yapmış olduğu antlaşmaya¹¹⁰ karşı şey-

102 Gazzâlî, *İhyâ'*, 1: 173; Hâdimî, “Risâletü'l-ğuşû”, 205.

103 Furkân 25/43; Câsiye 45/23 ayetlerine atıfla söylendiği anlaşılmaktadır.

104 Hâdimî, “Risâletü'l-ğuşû”, 205.

105 Vâkıa 56/27, 38; Müddessir 74/39.

106 Vâkıa 56/1; Mutaffifin 83/21.

107 Hâdimî, “Risâletü'l-ğuşû”, 205.

108 Müslim, “Salât”, 52; Ebû Dâvûd, “Salât”, 120.

109 Buhârî, “Bed'ül-halk”, 11; Müslim, “Birr”, 109.

110 A'râf 7/172.

tan bu ahdi bütünüyle ya da hiç olmazsa bazı noktalardan bozmak için sürekli devrededir. Zira o bu konuda Allah Teâla'dan izin almıştır. Bu sebeple insanı doğru yoldan saptırabilmek için sürekli faaliyettedir. Bunun için insanların zaafarından yararlanarak her türlü hileye başvurmakta ve bütün tuzaklarını kurmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm, bu konuda önemli bir tecrübeyi ısrarla gündemde tutar ve benzer bir hatanın tekrarlanmaması için bundan ders alınmasını ister.¹¹¹ Allah'ın açık düşman ilan ettiği¹¹² şeytan, müminin Allah ile münacatını kıskandığı için onun kişiyi Allah'tan ayırmaya çalıştığıнын farkında olunmalı ve şeytanın en büyük düşman olduğu hatırdâ tutularak onun şerrinden Allah'a sığınmalıdır. Nasıl ki insan, yırtıcı hayvanların saldırısına uğradığı zaman ben sizin şerrinizden korunmak için şu kaleye sığınırım deyip oraya iltica etmeden kurtulamıyorsa, sadece *E'üzü billâbi mine'ş-şeytâni'r-racîm* demekle de şeytanın şerrinden korunamaz. Bunun için bu söz ile birlikte Allah'ın kalesine girmeye olan azim ve karar kişide bulunmalıdır.¹¹³

12. Besmele: İsti'âzenin akabinde; بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ “Esirgeyen bağışlayan Allah'ın adıyla” diyerek besmele çekilmelidir. Çünkü Allah'ın zikri ile başlanmayan her türlü iş noksandır.¹¹⁴ *Bismillâb* ile birlikte Allah'ın ism-i şerifi ile bol hayır ve çoklu fayda ile bereketlenmeye, şeytanın vesvesesinden *nefs-i emmâre* nin başa açacağı belalardan korunmaya niyet edilmelidir. *Er-rahmâni'r-Rabîm* derken Allah Teâla'nın bahşettiğı sonsuz dünyevi ve uhrevi nimetler hatırlanmalı ve bu nimetlerin farkında olunmalıdır. Bu da insanda ümit, saygı ve korku duygusunu uyandırır. Bu durum şükretmeyi gerektirir.

13. Fâtiha: ﴿الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ﴾ “Hamd, âlemlerin rabbi olan Allah'a aittir”¹¹⁵ şeklinde şükür ifade edilir. Mümin *Elhamdü lillâb* demek suretiyle Allah'a hamdetmiş olur. Ancak bu ifade, kuru kuruya söylenmiş ruhsuz bir sözden ibaret olmamalıdır. Onun içindir ki hamdin hem dil ile hem kalp ile hem de bedeninin diğer organlarıyla yapılması gerekir. Dil ile yapılan hamd, hamdin Allah'a mahsus olduğunu ikrardan ibaret olan *Elhamdü lillâb* sözünü söylemektir.

111 Bakara 2/35-37; İbrahim 14/22; Hicr 15/28-44; Sa'd 38/71-88.

112 Fâtır 35/6; Yâsîn 36/60.

113 Gazzâlî, *İhyâ'*, 1: 173.

114 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 359.

115 Fâti'hâ 1/2.

Ancak dil, bunu ikrar ederken kalp, kendi yönünden hamde layık olan Allah'ın birliğini, O'ndan başka ilah, O'ndan başka ibadet edilmeye değer hiçbir varlık bulunmadığını; her şeyi yaratan, düzene koyan, idare eden, can veren ve can alan yalnız O olduğunu, en güzel isimlerin ve en yüce sıfatların O'na ait olduğunu tasdik etmelidir. Beden ise bütün organlarıyla kalbin yegane mabud olarak tanıdığı Allah'ın emir ve yasaklarına tam bir boyun eğişle O'na ibadet etmeli, görevini kusursuz olarak yerine getirmelidir.¹¹⁶ ﴿الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ﴾ “O, Rahman ve Rahim'dir”¹¹⁷ dediğinde ümidin çoğalması için Allah'ın her türlü lütfu hatırlanmalıdır. Sonra; ﴿مٰلِکِ یَوْمِ الدِّیْنِ﴾ “Din gününün sahibi, mutlak hâkimidir”¹¹⁸ dediğinde Allah'ın tek hakimi bulunduğu hesap gününün dehşeti hatırlanarak O'na sığınmalı, hesap günü düşünülerek kulluktaki kararlılık pekiştirilmelidir. Din, karşılık demektir. Her insanın bu dünyada yapmış olduğu bütün söz ve davranışlarının –kötülükse birebir iyilikse bire on veya daha fazla– bir karşılığı vardır ve bu da onların hesabının yapılacağı gün anlamına gelir. Nitekim bütün söz ve eylemler kayda alınmaktadır. Burada din günü denilmesinin ince bir anlamı da aslında dinden imtihana çekilmeyi ifade etmektedir. İşte tam da bu anda O'na olan ahit tazelenmelidir: ﴿اِیَّاكَ نَعْبُدُ﴾ “Yalnızca sana kulluk ederiz”¹¹⁹ diyerek mümin ihlasını tazelemelidir. Bu aynı zamanda *elest bezminde* Rab-kul ilişkisi konusunda verilen sözün ve ona bağlılığın yenilenmesi¹²⁰ ve bu “ahdi bozmama”¹²¹ uyarısına verilen sürekli bir cevabın ifadesidir. Buna göre namazda okuduğumuz Fâtiha suresinde Allah Teâla ile yapmış olduğumuz sözleşmenin yenilenmesi ve tekrar tekrar tasdiki vardır.

﴿وَاِیَّاكَ نَسْتَعِیْنُ﴾ “Yalnızca senden yardım dileriz”¹²² dediğinde acziyetini, O'na muhtaç olduğunu itiraf etmeli, kulluğun son derece zor ve meşakkatli bir iş olması sebebiyle O'nun yardımı olmaksızın kulluk yolunda muvaffakiyetin gelmeyeceğinin idrakinde olmalı ve bu uğurda O'nun yardımını talep etmelidir. O

116 Bk. Tâlat Koçyiğit - İsmail Cerrahoğlu, *Kur'ân-ı Kerîm Meâl ve Tefsiri* (Ankara 1984), 1: 17.

117 Fâtiha 1/3.

118 Fâtiha 1/4.

119 Fâtiha 1/5.

120 A'râf 7/172.

121 Bakara 2/27; Ra'd 13/25.

122 Fâtiha 1/5.

halde biz yalnızca Sen'den yardım dileriz, çünkü biz, gücümüz ve kuvvetimizle çalışıyoruz ve kazanıyoruz ama kifayet etmiyor. Zira sefer uzun ve azık yetersiz itirafının peşinden de en mühim ihtiyacını açık bir şekilde şöyle dile getirmelidir: ﴿أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾ “Bizi dosdoğru yola ilet. Nebiler, sıddıklar, şehitler ve salihler gibi kendilerine nimet verdiklerinin yoluna; kafirler, münafıklar gibi gazabına uğramış, azıp sapmışların yoluna değil.”¹²³

Birçok çıkmaz sokak vardır. Allah'ın yolu, O'nun rızasına götürür. Dolayısıyla bu, “Şüphesiz bu benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun; (başka) yollara sapsamayın; sonra onlar sizi Allah'ın yolundan ayırır. İşte korunmanız için Allah bunları size emretti”;¹²⁴ “Emrolunduğun gibi istikâmet (doğru yolda sapsmadan ilerleme) üzere ol”¹²⁵ ayetleri ile “İstikâmet üzere olunuz! İstikâmet üzere olmanız ne güzel bir şey!”¹²⁶ hadisindeki emre imtisal ve her konuda hak yolda sabit kalmanın duasıdır. Hz. Peygamber'den başka hiçbir kimseye sormaya ihtiyaç bırakmayacak bir söz söylemesini isteyen bir sahabiye Hz. Peygamber'in; “İman ettim de! Sonra da istikâmet üzere ol”¹²⁷ şeklindeki tavsiyesine uymayı kolaylaştırması için Allah'a yakarıştır. “Rabbimiz Allah'tır deyip de dosdoğru çizgide yaşayanlar... İşte onların üzerine melekler şu müjdeyle inerler: Korkmayın, kederlenmeyin, size vaat olunan cennetle sevinin!”¹²⁸ müjdesini almaya ve “Rabbimiz Allah'tır diyen, sonra da devamlı bu söze uygun yaşayanlara ne bir korku vardır ne de onlar üzüntü çekeceklerdir. İşte bunlar, yaptıklarının karşılığı olarak içinde devamlı kalmak üzere cennetliklerdir”¹²⁹ vaadine talip olmaktadır.

İşte bu şekilde demek istediğini genişçe açıkladıktan sonra¹³⁰ Allah'ın bu dilekleri kabul etmesi için “Âmin” (Ya Rabbi kabul buyur demelidir).¹³¹

123 Fâtiha 1/6-7.

124 En'âm 6/153.

125 Hûd 11/112.

126 İbn Mâce, “Tahâret”, 4.

127 Müslim, “İmân”, 62; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 385.

128 Fussilet 41/30.

129 Ahkâf 46/13-14.

130 Gazzâlî, *İhyâ'*, 1: 174; Hâdimî, “Risâletü'l-İhuşû", 205-206.

131 Müslim, “Salât”, 72; Ebû Dâvûd, “Salât”, 167, 168; Tirmizî, “Mevâkîtü's-salât”, 116.

14. Zamm-ı Sûre: Fâtihâ'dan sonra da okunacak ayetlerin özelliğine göre de bazı şeylere dikkat edilmelidir. Okunan ayetlerde vaat varsa ümit edilmeli, ceza varsa korkmalı, emir ve yasak varsa ona uymaya kararlı olmalı, öğüt veriyorsa öğüt almalı, nimet vereceğini bildiriyorsa şükretmeli, kıssa anlatılıyorsa ibret almalıdır.¹³² Mesela Fâtihâ'dan sonra Kevser suresi okunuyorsa, etrafı incilerle örülmüş kubbelerle çevrili, suyu bembeyaz, miskten daha hoş kokulu, baldan daha tatlı, kadehleri yıldızlardan daha parlak özelliklere sahip olan¹³³ o havuzdan içmeyi kalben talep etmek, bu nimete ulaşmaya vesiledir. Nitekim Hz. Peygamber, havuzun başında ümmetini beklediğini,¹³⁴ ancak gelenlerden bir kısmının geri çevrileceğini bildirmektedir.¹³⁵ Bunlardan olmamak için kalben yakarıшта bulunmak önemli bir kazanç olur. Yine Felâk ve Nâs sureleri okunduğunda büyücülerin, vesvese verenlerin, haset ve fesatçıların şerrinden Allah'a sığınmalıdır. Fil suresi okunduğunda ülkemizin haksız yere bir saldırıya maruz kalması ve işgale uğraması halinde *Allah'ın yerde ve göklerde bulunan ordularının*¹³⁶ yardıma gelmesi istenmeli ve Ebreh'e'nin ordusunun başına gelenler hatırlanmalıdır.

Peşinden aynen iftitah tekbirindeki hislerle birlikte intikal tekbiri alınarak rükûya gidilir.

15. Rükû ve Secde: Namaz kılan mümin rükûya giderken Allah'ın önünde hürmetle eğilmeli, kalbini inceltmeli, huşûyu yenilemeye gayret etmelidir. Burada kendisinin zayıflığının ve Allah'ın yüceliğinin farkında olarak; *سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظِيمِ* "Yüce Rabbimi her türlü noksan sıfatlardan tenzih ederim / uzak tutarım"¹³⁷ diyerek bununla Allah'ın azametini kalbine ve diline yerleştirmeye çalışmalıdır. O'nun rahmetini ummak üzere; *سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمِدَهُ* "Allah kendisine hamdedenin hamdine icabet eder"¹³⁸ diyerek rükûdan doğrulmalı ve Allah'ın kendisine bahsettiği nimetlere teşekkür etmek üzere; *رَبَّنَا وَلَكَ الْحَمْدُ* "Ey Rabbimiz! Hamd yal-

132 Hâdimî, "Risâletü'l-huşû", 206.

133 Buhârî, "Rikâk", 53; Tirmizî, "Kıyâmet", 14; ayrıca bk. Arent Jean Wensinck, *Concordance et Indices de la Tradition Musulmane* (Leiden: E.J. Brill, 1936), 1: 527-528.

134 Buhârî, "Megâzi", 17, 27; Müslim, "Salât", 53, 54.

135 Buhârî, "Fiten", 1, "Rikâk", 45, 53; Müslim, "Tahâret", 37, 39, "Salât", 53, "Fezâil", 26-29.

136 Fetih 48/4, 7.

137 bk. Arent Jean Wensinck, *Concordance*, 2: 393.

138 Buhârî, "Ezân", 52, 74, 82-86; bk. Wensinck, *Concordance*, 1: 545.

nızca sanadır”¹³⁹ demelidir. Sonra tevazunun nihai noktasını ifade etmek üzere secdeye kapanmalıdır. Bu durumda insanın en yüce organı olan yüzünün, en aşağıda bulunan ve ayakla çiğnenen toprak üzerine indiğini fark etmelidir. Bu halde iken topraktan gelip yine toprağa döneceğini hatırlayarak Allah’ın azamet ve yüceliğini düşünüp; *سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَى* “En yüce olan Rabbimi her türlü noksan sıfatlardan”¹⁴⁰ dedikten sonra *Allabü ekber* diyerek doğrulmalıdır.

16. Son Oturuş: Namazını bitirirken oturduğunda Allah’ı ve Hz. Peygamber’i selamlayıp, kendisine ve bütün inananlara dua etmelidir. Burada mütevazı ve edepli bir biçimde oturmalı ve okuduğunun farkında olarak Hz. Peygamber’i kalbinde bulundurmalı ve onu selamladığı *es-Selamu aleyke eyyübe’n-nebiyyü* ifadesine geldiğinde bunun ona ulaştığını ve Hz. Peygamber’in onun selamını alarak daha güzeliyle mukabelede bulunduğunu bilmelidir. Sonra kendisini ve bütün salih kullarını selamladıktan sonra sevgi ve saygı hisleriyle Allah’ın varlığına, birliğine ve Hz. Muhammed’in O’nun kulu ve resulü olduğuna şهادette bulunmalıdır.

Son oturustaki “et-Tahiyyat”¹⁴¹, aynı zamanda Hz. Peygamber’in miraç gecesinde yüce Allah ile yaptığı selamlaşmadır.¹⁴² Allah ile onun arasındaki mesafe, iki yay aralığı kadar kalınca¹⁴³ selamını şöyle arzetti: *التَّحِيَّاتُ لِلَّهِ وَالصَّلَوَاتُ وَالطَّيِّبَاتُ* “Kutsi, saf ve gönülden selamlar, dualar Allah’a aittir.” Yüce Allah buna şöyle cevap verdi: *السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ* “Ey Peygamber! Selam sana. Allah’ın selam ve bereketi üzerine olsun.” Bundan sonra Hz. Peygamber şöyle diyerek söz aldı: *السَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلَى عِبَادِ اللَّهِ الصَّالِحِينَ* “Selam ve esenlik bize ve Allah’ın salih kullarına!” Bunu takiben; *أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ* “Şهادet ederim ki, Allah’tan başka hiçbir ilah yoktur, Hz. Muhammed O’nun kulu ve resulüdür” diyerek şهادet eder.

Daha sonra Hz. Peygamber’e şu şekilde dua edilmelidir:

139 Müslim, “Salât”, 28, 62, 77.

140 bk. Wensinck, *Concordance*, 2: 393.

141 Buhârî, “Ezân”, 148, 150; bk. Wensinck, *Concordance*, 1: 545.

142 Bk. Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, trc. Salih Tuğ (İstanbul 1990), 1: 135, 138.

143 Necm 53/9.

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ
اللَّهُمَّ بَارِكْ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا بَارَكْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ

“Ey Allah’ım! İbrahim’i yücelttiğin gibi Muhammed’i, onun ailesini de (ve ümmetini de) yücelt. Çünkü sen hamdedilen, şerefli ve ulusun. Ey Allah’ım! İbrahim’in ailesine bol hayır verdiği gibi Muhammed’e, onun aile ve ümmetine de bol hayırlar ver. Çünkü sen hamdedilen, şerefli ve ulusun.”

Bundan sonra kendisine, yakınlarına ve bütün müminlere dua ederek namazdan çıkar. Selamdan evvel son olarak şu iki dua ayetini okumak uygundur:

اللَّهُمَّ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ
اللَّهُمَّ رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ

“Rabbimiz! Bize dünyada da ahirette de iyilik-güzellik ver, bizi ateşin azabından koru!”¹⁴⁴ “Rabbimiz! Hesabın görüleceği gün, beni, anamı, babamı ve bütün müminleri bağışla!”¹⁴⁵

Hâdimî’ye göre bu şekildeki namaz, huşû içinde kılabilenlerin namazıdır. Allah Teâlâ’nın rahmeti, inayeti ve himayesi söz konusu olmazsa gaflette olanların namazı tehlikededir. Allah’ın rahmeti geniştir, ihsanı boldur. Bizim için Allah’a itaattan aciz olduğumuzu itiraftan başka bir çare yoktur. Eğer namaz vasfolunduğu şekilde kılınabilirse kalpte mükâşefe ilimlerinin¹⁴⁶ açılacağı nurların hâsıl olmasına kapı aralayacaktır. Bu dereceye nail olanlara (*mükâşifûn*) göklerin ve yerin sırları (*melekût*), rububiyetin esrarı (kaynağı Rab olan sırların bilgisi) ancak namazda, özellikle de secdede hâsıl olur. Çünkü kulun Rabbe en yakın olduğu yer orasıdır. Allah Teâlâ; “Secde et ve yaklaş”¹⁴⁷ buyurmuştur. Mükâşefe de kuvveti-zayıflığı, azlığı-çokluğu, açıklığı-kapalılığı açısından farklılık arz eder. Burada da belirleyici olan namazdaki safiyettir.¹⁴⁸

144 Bakara 2/201; Buhârî, “Tefsîr”, 33: 10, “Enbiyâ”, 10.

145 İbrahim 14/41.

146 Akıl ve duyu organlarıyla elde edilemeyen sırlara dair bilgilerin ilmi, kalp gözünün açılması.

147 Alak 96/19.

148 Hâdimî, “Risâletü'l-huşû”, 208.

2.4. Sonuç

Hâdimî ve onunla aynı görüşü paylaşan âlimler, namazın kabulü için huşûnun gerekli olduğunu savunmaktadırlar. Namazdan önceki hazırlık devresinde ve namaz esnasında kalp, Allah'tan başka her şeyden sıyrılmış olmalı ve bu şekilde Allah'ın huzuruna çıkmalı, namazda da okunulan şeylerin farkında olunmalıdır. Ancak bu şekilde kılınacak bir namaz mümine fayda sağlar.

Gerçekten böyle bir namazın nefsi kötü arzu ve basit şeylere kapılmaktan korumada büyük rolü vardır. Ebü'l-Hasen en-Nedvî'nin ifadesiyle namaz, namaz kılanı bir yönden başka bir yöne, bir zevkten başka bir zevke, bir arzudan başka bir arzuya, bir düşünceden bambaşka bir düşünceye ve basit şeylerden yüksek ve yüce değerlere yönelir. Ona imanı sevdiren, kalbini süsler, küfrü, fiske ve isyanı kötü gösterir. Bütün bunlar, kılınan namazın samimi bir şekilde edasına bağlıdır.¹⁴⁹

Dinin sosyal hayatın bütün yönlerini içine alan bir bütün olduğu dikkate alındığında bu şekilde namaz kılan bir Müslümanın dinin emir ve yasaklarına azami ölçüde riayet edeceği düşünülebilir. Bu da toplum içinde fertlerin problem çıkarmasını önleyici bir mekanizma olarak hukukun yükünü de azaltır. Çünkü namaz, kötülüklerden alıkoymaktadır. Bu şekilde hayatını düzenleyenlerin çoğunlukta olduğu toplum, huzurlu bir toplumdur.

Ne var ki, Hâdimî ve aynı görüşü paylaşanların, anlatmaya çalıştığımız bu konudaki fikirleri biraz da namazın kemaliyle ilgilidir. Zira dünyevi konulardan mutlak manada sıyrılmak oldukça zordur. Mümin namaz kılarken Allah'ın huzurunda olduğunun farkına varıp ne kadar dünya işlerinden sıyrılabılırsa namazı da o ölçüde mükemmel olur. Hâdimî'nin dediği gibi "Namazından sana kalan, ne kadar namazında olduğundur."

Son olarak ibadet ve özellikle de onun özel şekli olan namaz, reziletlerden arınmayı (takva) ve faziletlerle bezenmeyi (ihsan) sağlayan bir sürecin ifadesidir. Bu ise ancak ibadet bilinci ile olabilir. O da sadece şekle değil, özü ve ruhuna vakıf olup ona değer vermekle kazanılacak bir fazilettir.

Hâdimî'nin bu risâlesinde hedeflediği de bu duyarlılık ve ahlaktır.

149 Ebü'l-Hasen en-Nedvî, *Dört Rükün*, trc. İsmet Ersöz (Konya 1969), 52-53.

2.5. Risâlenin Nüshaları

Risâlenin neşrinde birisi matbu ve diğeri yazma olmak üzere iki nüsha esas alınmıştır. Bunlardan matbu olanı müellifin risâlelerinin yer aldığı *Mecmû'atü'r-resâil* (İstanbul 1302, s. 199-209) içinde bulunmaktadır. Aşağıdaki neşirde matbu olan nüsha (ط) harfi ile gösterilmiştir. Yazma olan nüsha ise Süleymaniye Kütüphanesi dâhilindeki Denizli koleksiyonunda (nr. 389, vr. 117a-121b) yer almakta olup neşirde (د) harfi ile gösterilmiştir.

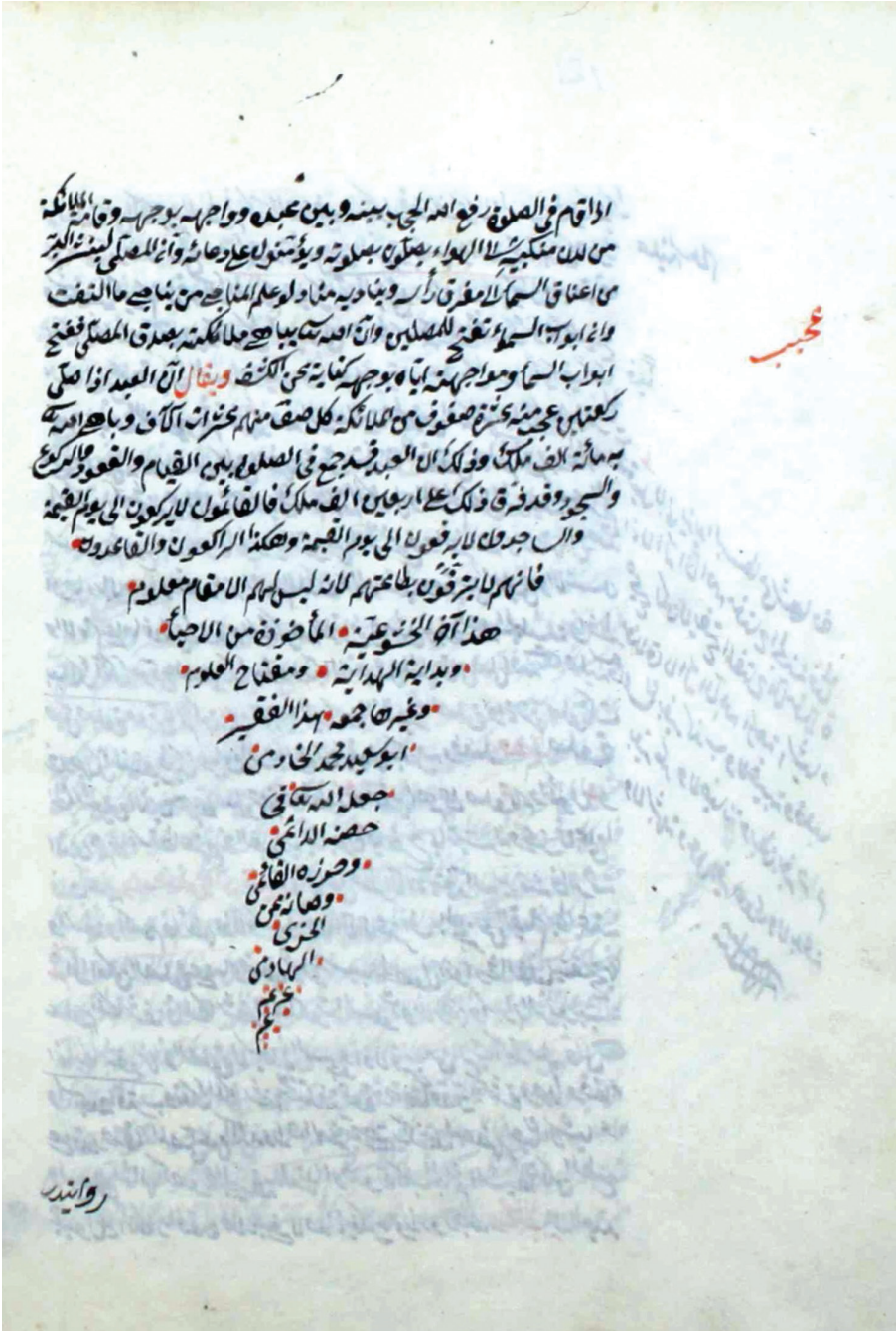
هذه رسالة الختوية للشيخ الحارثي

بسم الرحمن الرحيم وبه نستعين

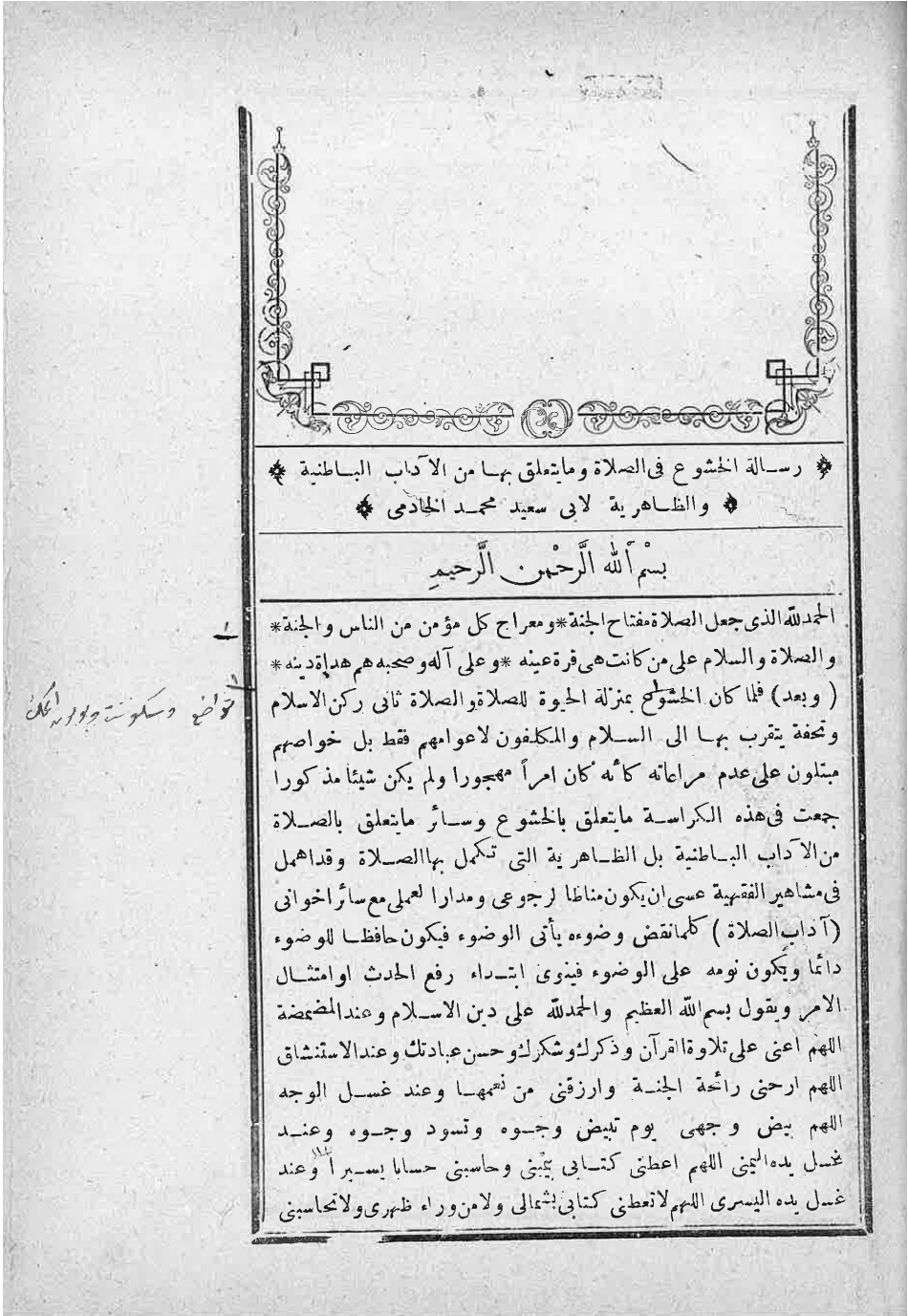
117

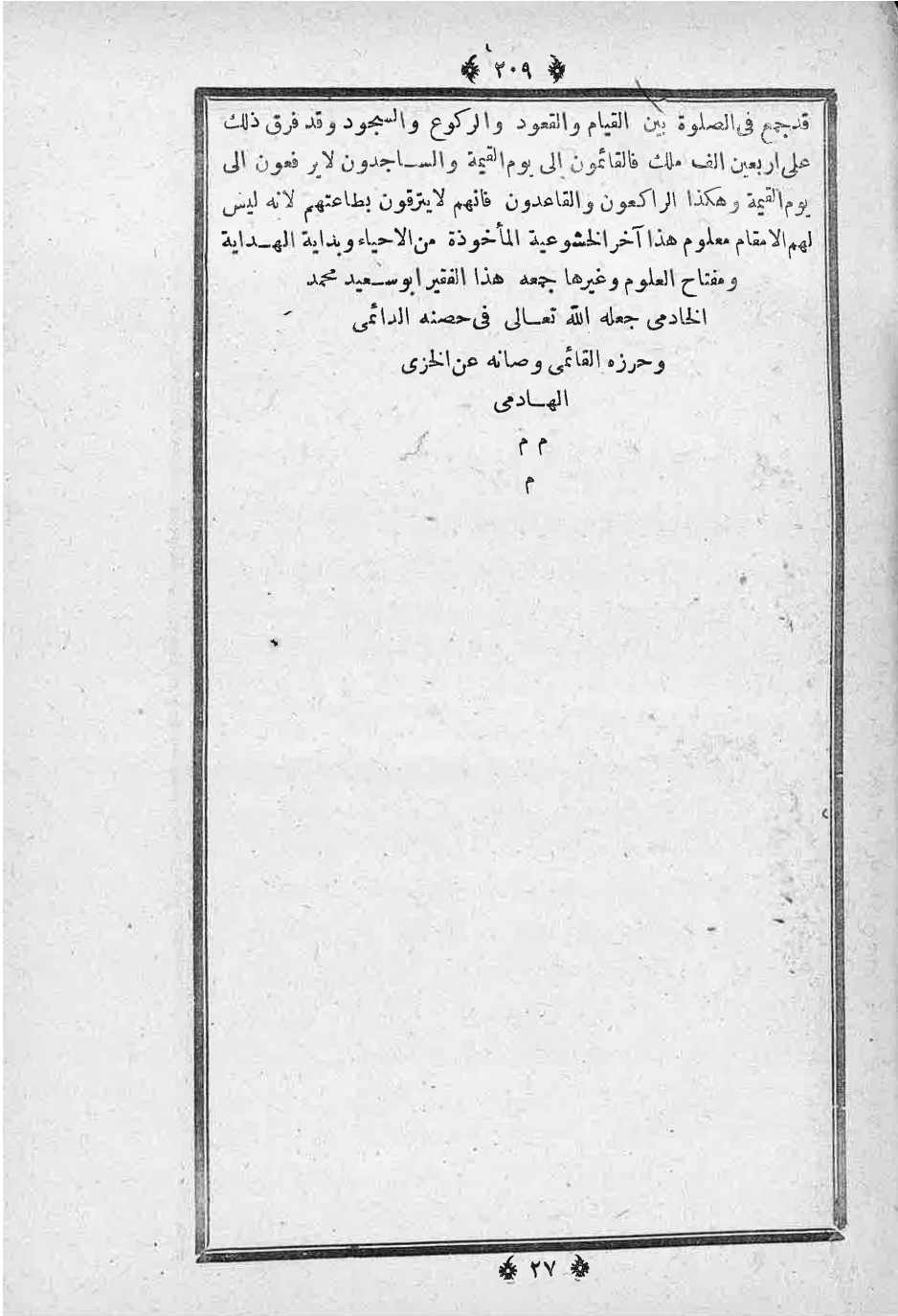
لحمد لله الذي جعل الصلوة مفقداً للجنة وموجداً لكل مؤمن من الناس والجنة
والصلوة والسلام علي من كانت هي قرعة عينه وعلى له وصحبه يوم يحدده دينه
وبعد فلما كان الختوي في الصلوة عنده حيلة للصلوة والصلوة ثانياً ركن الإسلام
وتحفة تفتخر به الأسلام وللأصلوة لا عذر من بل فواقصم بتعلمه على عدم
مراعاة كاد كان امره محجوراً ولكن حين شيتا مذكوراً جعلت في هذه الدراسة ما
يتعلق بالختوي وسأرتبها بالصلوة من الآداب الباطنية بل الظاهرية
التي نكلمها بالصلوة وقد اهل في ش هدير القومية على ربه بمناط الرجوع
ومدار العلي في حذو الموضو مع سراً في أدب الصلوة كالمناقض وضو
يأتي الوضوء دائماً ويؤنوه على الوضوء فينوي ابتداء رقع الحديث وامثال الأام
ويقول بسم الله العظيم والحمد لله على دين الإسلام وعند المضمضة اللهم اغسني على
تلاوة القرآن وذكرك وشكرك وحسن عبادتك وعند الاستنشاق اللهم
اغسني راحة الجنة وارزقني من نعمها وعند غسل الوضوء اللهم تبيض وجهي ويوم
تبيض وجهي ووجهه ونسوده ووجهه وعند غسل يدي اليمنى اللهم اغسني يدي اليمنى
وجا سبني جاساً بابسراً وعند غسل يدي اليسرى اللهم اغسني يدي اليسرى
ولا من وراء ظهره وعند مسح رأسه واذنيه اللهم اجعلني مع الذين يستمعون
القول فينبهوا احسنه وعند مسح عنقه اللهم اغسني عنقه من النار
عند غسل رجله اللهم ثبت قدمي على الدراط يوم تزول فيه الاقدام هذا ما احسنه
في الدرر وبعضهم يخافون ذلك فيحذرون ان يظنوا ان طهر ظاهره وهو مطهر نظره الخلق
فينبغي ان يستخرج من مناجات الله من غير نظره قلبه وهو موقوف نظره الرب سبحانه
بالتوبة والتخلية عن الذنوب ومن سائر الاثار والآداب التنظيف
وهي غرض وطبيقة فالغرضي ثمانية غسل الوضوء وجيده وتدهينه ازالة
للشحن عنها ازالة دون الصلوة ازالة ما في اذنيه ازالة ما في الاذن
وما يجتمع على الاستنساخ والطباق اللسان ونزول السواك ازالة الوضوء والقول
من اللحية والتنسج بالمنسج ازالة الوضوء ظهور الاثام لتنظيف رؤوس

Süleymaniye Kütüphanesi, Denizli Koleksiyonu, nr. 389, vr. 117a ilk sayfasının fotoğrafı

Süleymaniye Kütüphanesi, Denizli Koleksiyonu, nr. 389, vr. 121b son sayfasının fotoğrafı

II. Neşir (Tahkik)

رسالة الخُشوع في الصَّلَاة وما يتعلق بها من الآداب الباطنية والظاهرية^١ لأبي سعيد محمد الخادمي (ت. ١١٧٦هـ / ١٧٦٣م)

[١١٧و]

/ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَبِهِ نَسْتَعِينُ.^٢

الحمد لله الذي جعل الصَّلَاةَ مفتاحَ الْجَنَّةِ^٣ ومِعْرَاجَ كُلِّ مُؤْمِنٍ، من النَّاسِ وَالْجَنَّةِ، وَالصَّلَاةَ وَالسَّلَامَ عَلَى مَنْ كَانَتْ هِيَ قُرَّةَ عَيْنِهِ،^٤ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ هُمْ هُدَاةٌ دِينِهِ.

وَبَعْدُ؛ فَلَمَّا كَانَ الْخُشُوعُ فِي الصَّلَاةِ بِمَنْزِلَةِ حَيَاةٍ لِلصَّلَاةِ، وَالصَّلَاةُ ثَانِي رَكْنِ الْإِسْلَامِ،^٥ وَتُحْفَةً يَتَقَرَّبُ بِهَا إِلَى السَّلَامِ، وَالْمُكَلَّفُونَ - لَا عَوَائِمُهُمْ فَقَطْ؛ بَلْ خَوَاصُّهُمْ - مُبْتَلُونَ عَلَى عَدَمِ مُرَاعَاتِهِ؛ كَأَنَّهُ كَانَ أَمْرًا مَهْجُورًا، وَلَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَذْكَورًا جَمَعْتُ فِي هَذِهِ الْكِرَاسَةِ مَا يَتَعَلَّقُ بِالْخُشُوعِ، وَسَائِرِ مَا يَتَعَلَّقُ بِالصَّلَاةِ مِنَ الْآدَابِ الْبَاطِنِيَّةِ؛ بَلِ الظَّاهِرِيَّةِ الَّتِي تَكْمُلُ بِهَا الصَّلَاةُ وَقَدْ أَهْمَلَ فِي مَشَاهِيرِ الْفَقْهِيَّةِ، عَسَى أَنْ يَكُونَ مَنَاطًا لِرَجُوعِي، وَمَدَارًا لِعَمَلِي مَعَ سَائِرِ إِخْوَانِي.

١ د: هذه رسالة الخشوعية للمحمد الخادمي.

٢ ط - وبه نستعين

٣ إشارة إلى قول النبي ﷺ: «مفتاح الجنة الصلاة ومفتاح الصلاة الوضوء». سنن الترمذي، الطهارة ٤.

٤ الكاشف عن حقائق السنن للطيب، ٣/ ٩٩٩. أما هذا القول: «الصلاة معراج المؤمن» فليس بحديث للنبي ﷺ، كما يظنه البعض.

٥ يشير إلى قول النبي ﷺ: «حُبِّبَ إِلَيَّ مِنَ الدُّنْيَا النِّسَاءُ وَالطَّيِّبُ، وَجُعِلَ قُرَّةَ عَيْنِي فِي الصَّلَاةِ». سنن النسائي، عشرة النساء ١.

٦ ط - في الصلاة.

٧ يشير إلى حديث «بني الإسلام على خمس: شهادة أن لا إله إلا الله وأن محمدا رسول الله وإقام الصلاة وإيتاء الزكاة والحج وصوم رمضان». صحيح البخاري، الإيمان ١-٢.

[١] آداب الصلاة

- كلما نُقِصَ وُضوءُهُ يأتي الوضوءَ دائماً، فيكونُ حافظاً للوضوءِ دائماً، ويكونُ نومه على الوضوءِ.
- فينوي ابتداءً رَفَعَ الحَدِيثَ وامْتثالَ الأمرِ، ويقول: بِسْمِ اللّهِ العَظِيمِ، والحمدُ لله على دين الإسلام.
- وعند المضمضة: اللّهُمَّ أعِني على تلاوة القرآن وذكرك وشكرِك وحُسنِ عبادتِك.
- وعند الاستنشاق: اللّهُمَّ أرِحني رائحة الجنة وارزُقني من نعيمها.
- وعند غُسلِ الوجه: اللّهُمَّ بيِّضْ وجهي يومَ تبيُّضُ وجوهٌ وتَسوَدُ وجوهٌ.
- وعند غُسلِ يده اليمنى: اللّهُمَّ أعِطني كتابي يميني وحاسبني حساباً يسيراً.
- وعند غُسلِ يده اليسرى: اللّهُمَّ لاتعطني كتابي بشمالي ولا من وراء ظهري^٨.
- وعند مسح رأسه^٩ وأذنيه: اللّهُمَّ اجعلني من الذين يستمعون القولَ فيتَّبِعون أحسنه.
- وعند مسح عنقه: اللّهُمَّ أعتق عنقي من النار.
- وعند غسلِ رجله: اللّهُمَّ ثبّتْ قدميَّ على الصُّراطِ يومَ تزلُّ فيه الأقدامُ.

هذا ما اختاره في الدرر،^{١٠} وبعضهم يختارُ غير ذلك.^{١١}

ثم يُخَطَّرُ بباليه أنه طهر ظاهره - وهو مَطْمَحُ نَظْرِ الخَلْقِ - فينبغي أن يستحييَ من مُناجاةِ اللّهِ تعالى من غيرِ تطهيرِ قلبه؛ وهو موقعُ نَظْرِ الرَّبِّ سبحانه بالتوبة والتخليّة عن الملكات الرديّة وعن سائر الأوزار،^{١٢} والألوات.^{١٣}

- ٨ ط + ولا تحاسبني حساباً شديداً.
- ٩ ط: وعند مسح رأسه: اللّهُمَّ غُشِّني برحمتك، وأنزل عليّ من بركاتك. وعند مسح أذنيه: اللّهُمَّ اجعلني من الذين يستمعون القولَ فيتَّبِعون أحسنه.
- ١٠ درر الحكام لمن لا خسرو، ١٢/٢؛ رد المحتار لابن عابدين، ١/١٢٧. وأصل هذا ما رواه الإمام السيوطي عن الحسن البصري عن علي رضي الله تعالى عنه. الزيادات على الموضوعات للسيوطي، ١/٣٧٥ (٤٤٢)؛ الفردوس للدليمي، ٥/٣٢٦ (٨٨٣٠).
- ١١ بداية الهداية للغزالي، ص ٣٢.
- ١٢ د: الأوثار.
- ١٣ مفردة: لوث، ويدلُّ على الشرِّ أو الحُمق. القاموس المحيط للفيروزآبادي، (لوث).

[٢] آداب التنظيف

وهي عارضيٌّ، وطبيعيٌّ:

- [٢، ١]. فالعارضيُّ ثمانية: [١] غسل الوجه وترجيله^{١٤} وتدهينه؛ إزالة للشَّعَثِ؛^{١٥} غَبًّا، [٢] إزالة دَرَنِ^{١٦} الصَّمَاخِ،^{١٧} [٣] إزالة ما في أُذُنِهِ،^{١٨} [٤] إزالة ما في الأنفِ، وما يجتمع على الأسنان وأطراف اللسان ويؤذيه بالسُّوَاكِ، [٥] إزالة الوسخ والقَمَلِ من اللِّحْيَةِ، والتَّسْرِيحُ بالمشطِ،^{١٩} [٦] إزالة وسخ ظهور الأنامل،^{٢٠} [٧] تنظيف رؤوس / الأنامل وما تحت الأظفار من الوسخ،^{٢١} كل ذلك أمر رسول الله ﷺ، [٨] إزالة الدَّرَنِ في جميع البدن بنحو الحمام.^{٢٢}
- [٢، ٢] وأما الطبيعيُّ فأيضاً ثمانية: [١] حَلَقُ الرَّأْسِ إِلَّا أَنْ يُدْمَنَ وَيُرَجَّلَ، [٢] قَصُّ الشَّوَارِبِ،^{٢٣} [٣] تَنْفُؤُ الإِبْطِ فِي كُلِّ أَرْبَعِينَ، أَوْ بِحَلْقٍ، [٤] حَلَقُ العَانَةِ، وَلَا يَتَأَخَّرُ عَنْ أَرْبَعِينَ،^{٢٤}
- ١٤ تَرْجِيلُ الشَّعْرِ: مُسْطُهُ. القاموس المحيط للفيروزآبادي، ((رجل)).
- ١٥ عن جابر بن عبد الله رضي الله عنه قال: أتانا رسول الله ﷺ زائراً في منزلنا، فرأى رجلاً شعثاً، فقال: «أما كان يجد هذا ما يُسَكِّنُ به رأسه»، ورأى رجلاً عليه ثيابٌ وَسِخَةٌ، فقال: «أما كان يجد هذا ما يغسل به ثيابه». مسند أحمد، ١٤٢/٢٣ (١٤٨٥٠).
- ١٦ الدَّرَنُ: ما عَلِقَ باليد أو بالبدن من الوَسَخِ. جمهرة اللغة لابن دريد، ((درن)).
- ١٧ الصَّمَاخُ: قناة الأذن الخارجية. تهذيب اللغة للهروي، ((خصم)).
- ١٨ ط - إزالة ما في أُذُنِهِ.
- ١٩ عن عائشة رضي الله عنها قالت: «كان لا يفارق مسجد رسول الله ﷺ سواكُهُ ومسطُّهُ، وكان ينظر في المرأة إذا سَرَحَ لِحْيَتَهُ». المعجم الأوسط للطبراني، ٢٤٦/٦ (٦٣٦٧).
- ٢٠ عن عائشة رضي الله عنها قالت: قال رسول الله ﷺ: «عشر من الفطرة: قَصُّ الشَّارِبِ، وإِعْفَاءُ اللِّحْيَةِ، والسُّوَاكِ، واستِشْقَاءُ المَاءِ، وقَصُّ الأظْفَارِ، وغَسْلُ البُرَاجِمِ، وتَنْفِؤُ الإِبْطِ، وحَلْقُ العَانَةِ، وانتِقَاصُ المَاءِ». قال زكريا: قال مصعب: ونسبت العاشرة إلا أن تكون المضمضة». صحيح مسلم، الطهارة ٢٦١:
- ٢١ من حديث ابن عباس عن النبي ﷺ أنه قيل له: يا رسول الله! لقد أبطأ عنك جبريلُ عليه السلام، فقال: «ولمَ لَا يُبْطِئُ عَنِّي، وَأَنْتُمْ حَوْلِي لَا تَسْتَنُونَ، وَلَا تَقْلَمُونَ أظْفَارَكُمْ، وَلَا تَقْصُونَ شَوَارِبَكُمْ، وَلَا تَنْقُونَ رُؤُوسَكُمْ». مسند أحمد، ٦٨/٤ (٢١٨١).
- ٢٢ إحياء علوم الدين للغزالي، ١/١٣٧-١٣٨.
- ٢٣ عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله ﷺ: «قُصُّوا الشَّوَارِبَ، وَأَعْفُوا اللَّحْيَ». مسند أحمد، ٣٤/١٢ (٧١٣٢).
- ٢٤ من حديث أنس بن مالك عن النبي ﷺ «أَنَّه وَقَّتَ لَهُمْ فِي كُلِّ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً تَقْلِيمَ الأظْفَارِ، وَأَخَذَ الشَّارِبَ، وَحَلَقَ العَانَةَ». سنن الترمذي، الأدب ١٥ (٢٧٥٨).

[٥] قلم الأظفار،^{٢٥} [٦] قطع السُّرَّة في أوَّل الولادة، [٧] الخِتَان،^{٢٦} [٨] قطع ما طال من اللِّحْيَة مازاد على القبضة. وقال بعضهم: تركُّها أَحَبُّ.

[٣] علم الخشوع وحضور القلب

قال الله تعالى: ﴿لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى﴾ [النساء، ٤/٤٣] من كثرة الهم^{٢٧} ومن حُبِّ الدنيا، ﴿حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ﴾ [النساء ٤/٤٣]، وكم من مُصَلٍّ لم يشربِ الخمر، وهو لا يعلم ما يقول في الصلاة، وقد قال الله تعالى: ﴿وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ﴾ [الأعراف ٧/٢٠٥] و﴿وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي﴾ [النساء ٤/١٤] والغفلة ضد الذكر،^{٢٨} وقال عليه السلام: «مَنْ لَمْ تَنْهَهُ صَلَاتُهُ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمَنْكَرِ لَمْ تَزِدْهُ مِنَ اللَّهِ إِلَّا بُعْدًا»،^{٢٩} وحوادثُ النَّفْسِ وَوَسَاوِسُهَا مُنْكَرٌ فِي الصَّلَاةِ، وقال ﷺ: «كم من قائم حظه من الصَّلَاةِ التَّعَبُ وَالنَّصَبُ»،^{٣٠} وَإِنَّ شَرْعِيَّةَ الصَّلَاةِ لِمَنَاجَاةِ الرَّبِّ، والغفلة تُنافي المَنَاجَاةَ، وبما ذَكَرَ عُلِمَ شَرْطِيَّةُ الْخُشُوعِ.

وأيضاً أن الصلاة: ذِكْرٌ، وقراءةٌ، وركوعٌ، وسجودٌ، وقيامٌ، وقعودٌ: [١] أما الذُّكْرُ والقراءةُ فمُخَاطَبَةٌ مَعَ اللَّهِ، فإذا لم تكن باللسان فبالقلب، والغفلة تُنافيه. وأيضاً مشروعيته لتسقيط القلب،^{٣١} فلا تنفع لمجرد حركة اللسان. [٢] وأما الرُّكُوعُ والسُّجُودُ فللتعظيم، فمجردُ تحريكِ البدنِ لا يُفيدُه في حَقِّ الباري تعالى، وَمَنْ عَلِمَ سِرَّ الصَّلَاةِ عَلِمَ أَنَّ الْغَفْلَةَ تُضَادُّهَا، وَأَنَّ حُضُورَ الْقَلْبِ رُوحٌ

٢٥ المرجع السابق

٢٦ عن شدَّاد بن أوس، قال: قال رسول الله ﷺ: «الْخِتَانُ سُنَّةٌ لِلرِّجَالِ مَكْرَمَةٌ لِلنِّسَاءِ». الأَدَبُ لِابْنِ أَبِي شَيْبَةَ، ص ٢٢٤ (١٨٦).

٢٧ د: الهمم.

٢٨ ط - والغفلة ضد الذكر.

٢٩ المعجم الكبير للطبراني، ١١/٥٤ (١١٠٢٥).

٣٠ إحياء علوم الدين للغزالي، ١/١٥٩. | ما وجدت بهذا اللفظ في كتب الحديث، وأظن أن الإمام الغزالي استخرجه من فحوى حديث النبي ﷺ: «رُبَّ صَائِمٍ لَيْسَ لَهُ مِنْ صِيَامِهِ إِلَّا الْجُوعُ، وَرُبَّ قَائِمٍ لَيْسَ لَهُ مِنْ قِيَامِهِ إِلَّا السَّهْرُ». سنن ابن ماجه، الصيام ٢١، (١٦٩٠).

٣١ يعني ليكون القلب صافياً مثل المرأة المصقولة.

الصلاة. [٣] وأما القيامُ فتنبيةٌ على إقامة القلب على نعتِ الحُضورِ، فالغفلةُ ردُّ القلبِ عن الإقامة، فكما أن الالتفاتَ بالجدِّ يُورثُ الكراهةَ كذلك الالتفاتُ بالقلبِ؛ بل أشدُّ كراهةً؛ بل لا يكونُ صلاةً عند التحقيق، وإن لم يعدّها الفقهاءُ من المُفَسِّداتِ؛ لعدم بحثهم عن أفعالِ القلبِ؛ فلو سُئل عن ذلك؛ لأجابوا بما ذكرنا؛ إلا من لا يعرفُ إلا ظاهره^{٣٢} ورسّمه. [٤] كذا القعود. ٣٣

وبذلك كلُّه عُرفَ شرطيةُ الخشوعِ؛ كما نقل بشر بن الحارث^{٣٤} فيما رواه عنه أبو طالب المكي^{٣٥} عن سفيان الثوري^{٣٦} أنه قال: مَنْ لم يخشعْ فَسَدَتْ صَلَاتُهُ. ٣٧. وعن الحسن: ٣٨. كُلُّ صَلَاةٍ لَمْ يَحْضُرْ فِيهَا الْقَلْبُ فَهِيَ إِلَى الْعُقُوبَةِ أَسْرَعُ. ٣٩. وعن معاذ^{٤٠} رضي الله تعالى عنه: مَنْ عَرَفَ مَنْ عَلَى يَمِينِهِ وَشِمَالِهِ مُتَعَمِّدًا - وَهُوَ فِي الصَّلَاةِ - فَلَا صَلَاةَ لَهُ. ٤١.

وأيضاً أجمعتِ العلماءُ [على أنه ليس للمرء من صلاته]^{٤٢} إلا ما عقَلَ منها. وما نُقلَ من الفقهاء المتورعين من هذا الجنس أكثرُ من أن يُحصى.

وبالجملة: أنه عند اجتماع أسباب الخوف والرجاء يُختار جانبُ الخوف، وأنّه الاحتياطُ

٣٢ أي القيام في الصلاة.

٣٣ ط: القعود.

٣٤ محدث زاهد، معروف ببشر الحافي، توفي سنة ٢٢٧هـ/ ٨٤١م. سير أعلام النبلاء للذهبي ١٠/ ٤٦٩.

٣٥ محمد بن علي بن عطية، أبو طالب المكي، الزاهد الواعظ، توفي سنة ٣٨٦هـ/ ٩٩٦م. ميزان الاعتدال للذهبي ٣/ ٦٥٥.

٣٦ قال عنه الذهبي: هو شيخ الإسلام، إمام الحفاظ، سيد العلماء العاملين في زمانه، توفي سنة ١٦١هـ/ ٧٧٨م. سير أعلام النبلاء للذهبي ٧/ ٢٣.

٣٧ إحياء علوم الدين للغزالي، ١/ ١٦٠.

٣٨ الحسن البصري، كان سيد أهل زمانه علمًا وعملاً، توفي ١١٠هـ/ ٧٢٨م. سير أعلام النبلاء للذهبي ٤/ ٥٦٥.

٣٩ إحياء علوم الدين للغزالي، ١/ ١٦٠؛ بداية الهداية للغزالي، ص ٤٧.

٤٠ معاذ بن جبل، صحابيٌّ مُقدّم في علم الحلال والحرام. توفي ١٧هـ/ ٦٣٨م. الإصابة في تمييز الصحابة لابن حجر ٦/ ١٠٧.

٤١ إحياء علوم الدين للغزالي، ١/ ١٦٠.

٤٢ د: ليس صلاة المرء. | إحياء علوم الدين للغزالي، ١/ ٢١٨.

[١١٨] في الاتفاق، فلا تغترّ بفتوى الفقهاء بالصّحة / مع الغفلة، ولست في صدد إلزام المجادل؛ بل بتحقيق الحقّ عندك.

وأيضاً يُؤيّد ذلك حكايات صلاة الخاشعين.

• كان عامر بن عبد الله^{٤٣} إذا صلّى ضربت ابنته بالدّف، وتحدّث لا يسمع. وسئل يوماً: هل تحدّثت نفسك في الصلاة بشيء؟ قال: نعم، بوقوفي بين يدي الله تعالى، ومُنصرفي إلى أحد الدّارين.^{٤٤}

• ومسلم بن يسار^{٤٥} لا يشعرُ بسقوط أسطوانة في المسجد.^{٤٦}

• وأصاب بعض أطراف بعض مرضى الآكلة، ولم يمكن قطعه في خارج، فقطعوا وهو في الصلاة.^{٤٧}

• وعن بعض: أنّ الصلاة من الآخرة؛ فإذا دخلت في الصلاة؛ فقد خرجت من الدنيا.^{٤٨}

• وعن آخر - حين سئل هل تذكر في الصلاة شيئاً؟ - أنه قال: وهل شيء أحبّ من الصلاة فأذكره فيها.^{٤٩}

• ودخل في عين رابعة العدويّة^{٥٠} قطعة من القصب ولم تشعر.^{٥١}

٤٣ عامر بن عبد قيس. قال عنه الذهبي: القدوة الولي الزاهد، توفي في زمن معاوية رضي الله عنه. سير أعلام النبلاء للذهبي ٥١٧/٤.

٤٤ إحياء علوم الدين للغزالي، ١/١٧١.

٤٥ أبو عبد الله البصري. قال عنه الذهبي القدوة الولي الزاهد، توفي ١٠٠هـ/٧١٨م، سير أعلام النبلاء للذهبي ٥١٣/٤.

٤٦ إحياء علوم الدين للغزالي، ١/١٦٣.

٤٧ إحياء علوم الدين للغزالي، ١/١٧١.

٤٨ إحياء علوم الدين للغزالي، ١/١٧١.

٤٩ إحياء علوم الدين للغزالي، ١/١٧٢.

٥٠ قال عنها الذهبي: البصرية الزاهدة العابدة الخاشعة، توفيت ١٨٥هـ/٨٠١م. سير أعلام النبلاء للذهبي ٢٤٣/٨.

٥١ ما وجدت مصدر هذه الحكاية.

- وكان عليُّ رضي الله تعالى عنه يتزلزلُ ويتكَلَّمُ عندَ حُضُورِ وقتِ الصلاةِ، ويقولُ: جاءَ وقتُ أمانةٍ عَرَضَها اللهُ على السمواتِ والأرضِ والجبالِ فأبَيْنَ أنْ يَحْمِلُنَّها، الآية. ٥٢
- ويتغيَّرُ لونُ الحسنِ بنِ علي رضي الله عنهما عندَ الوُضوءِ، ويقولُ: أريدُ القيامَ عندَ حُضُورِ الملكِ الجبار. ٥٣
- وأصابَ رَجُلَ زَيْنِ العابدينِ بنِ الحسينِ ٥٤ رضي الله تعالى عنهما نَصْلٌ، فلمْ يُمَكِّنْ إخراجَهُ؛ لوجعِهِ، فعندَ الصلاةِ شُقَّ، فأخْرِجَ النَّصْلَ، ولمْ يَعْرِفْ إلى الانصرافِ عن الصلاة. ٥٥
- وأخَذَ رِداءً يعقوبُ عن عاتقِهِ طَرَّارٌ، ثم رَجَعَ إلى قومه، ثم أَرجعوه إليه؛ خوفاً من دعائه، فرُدُّوه إلى كنفِهِ، ثم اعتذَرَ بعدَ الصلاةِ، فحَلَفَ بأنِّي ما علمتُ أخذَكُم ولا رَدَّكُم. ٥٦

[٤] سببُ حضورِ القلبِ وثمراته

وحضورُ القلبِ: هو خُلُوعُ القلبِ عن غيرِ مَنْ يُناجيه.

وسببُهُ الهَمَّةُ؛ فَإِنَّ القلبَ تابعٌ لما هو أهمُّ عنده؛ فلا يحضرُ إلا فيما يكونُ أهمَّ عنده؛ شاء صاحِبُهُ أم أبى! فمَجْبُولٌ ومُسَخَّرٌ فيما همَّه.

ولا حِيلَةَ في صَرَفِهِ عن أوراثِ الدُّنيا وسائرِ أنجاسِ الوَساوسِ، وحَضْرِهِ هَمِّهِ في الصلاةِ إلا ملاحظةً حقايرةً الدنيا ودسائسها وبقاء الآخرة ونعمها، والمُوصِلُ إليها هو الصلاةُ، وبهذه الملاحظةُ يُثمِرُ حضورُ القلبِ.

٥٢ إحياء علوم الدين للغزالي، ١/ ١٥١. إشارة إلى قوله تعالى في سورة الأحزاب ٧٢/٣٣ ﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا﴾.

٥٣ أما نص الإحياء: ويروى عن علي بن الحسين أنه كان إذا توضأ اصفر لونه، فيقول له أهله: ما هذا الذي يعتربك عند الوضوء؟ فيقول: أتدرون بين يدي مَنْ أريد أن أقوم؟ إحياء علوم الدين للغزالي، ١/ ١٥١.

٥٤ أبو الحسن علي بن الحسين بن علي بن أبي طالب رضي الله عنه، توفي سنة ٩٤هـ/ ٧١٢م. سير أعلام النبلاء للذهبي، ٤/ ٤٠٠.

٥٥ ما عثرت على مصدر هذه الحكاية.

٥٦ إحياء علوم الدين للغزالي، ١/ ١٥٩-١٦١.

وأما ثمراتُ حُضُورِ القلبِ

• فالتفهّم: وهو ملاحظة المعنى من اللفظ في القراءة وسائر الأذكار. فهذه هي الصلاة التي تنهى عن الفحشاء والمنكر،^{٥٧} لا من يقرأ وهو غافل عن معنى ما قرأه. وسببه بُعد حضور القلب، وصرف الذهن إلى إدراك المعنى. والتشمر^{٥٨} لدفع الخواطر الشاغلة؛ بنزع الأسباب التي تنجذب الخواطر إلى الشواغل الدنيوية.

فَمَنْ أَحَبَّ شَيْئًا / أَكْثَرَ ذِكْرَهُ، ولذلك مَنْ أَحَبَّ غَيْرَ اللَّهِ تَعَالَى لا تصفو له الصلاة عن الخواطر الرديّة، فهل يليق للمؤمن أن يجعل غيره تعالى أهمّ في محلّ مُناجاةٍ معه، ويؤثره عليه!

[١١٨ظ]

• والتعظيم: فالتعظيم يتولّد من معرفة جلال الله تعالى وعظمته، ومعرفة حقارة النفس وكونها مسخرة لربّها؛ فيتولّد منهما التعظيم والخشوع.

• والهيبة: خوفٌ يصدر عن الإجلال، يتولّد من معرفة كونه تعالى غنيًا عن العالمين؛ بحيث لو أهلك أهل العالم كلهم لم ينقص من ملكه ذرّة مع نفوذ قدرته، وكلما زاد العلم بالله زادت الخشية والهيبة.

• والرجاء: سببه معرفة لطف الله وكرمه وعميم إنعامه، ومعرفة صدقه في وعده الجنّة بالصلاة؛ فيتولّد من تلك المعرفة الرجاء.

• والحياء: سببه استشعار التّفصير في العبادة، وعلمه بالعجز عن القيام بتعظيم حقّ الله عزّ وجلّ؛ سيّما إذا عرف عيوب نفسه، وقلة إخلاصها وميلها إلى الحظّ العاجل في جميع أفعالها، مع العلم بعظيم جلال الله تعالى، وبأنه مُطلّع على خواطر القلب، وإن دقت، وهذه المعارف إذا حصلت يقيناً انبعث منها الحياء.^{٥٩}

*****

٥٧ يشير إلى قوله تعالى: ﴿اتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ﴾ [العنكبوت ٢٩/٤٥].

٥٨ التشمر: شمر في أمره تشميرًا، إذا جدّ. جمهرة اللغة لابن دريد، ((شمر)).

٥٩ إحياء علوم الدين للغزالي، ١/ ١٦١-١٦٣.

[٥] علاجُ دَفْعِ الخَوَاطِرِ

• الخاطرُ؛ إمَّا حِسِّيٌّ إنْ جاء من طُرُقِ الحواسِّ الظَّاهِرةِ: كالسَّمْعِ كأصواتِ الطُّيورِ والأشعارِ والقصصِ، وكالبصرِ؛ فإنَّه يَنْجَرُّ منه الفِكْرُ إلى غيره، وَيَسْلُسَلُ، [ويكونُ الإبصارُ سببًا للافتكارِ، ثُمَّ نصيرُ]٦٠ الأفكارُ مُتَسَبِّبًا بعضها عن بعضٍ.

فعلاجُه: قطعُ تلكِ الأسبابِ بغَضِّ بصرِه عن غيرِ موضعِ سجديتهِ، أو يخلِّي البيتَ عن عمدًا يَشغَلُه، أو يصلِّي في بيتٍ مُظْلِمٍ، فيتحرَّزُ عن المواضعِ المنقوشةِ والشَّوارِعِ، وأمَّا الأقوياءُ فلا يضرُّهم شيءٌ.٦١

• وإمَّا خياليٌّ: فأصعبُ علاجًا وأشدُّ؛ فإنَّ من تشعبت به الهُمومُ في أوديةِ الدُّنيا لم ينحصرُ فكرُه في فنٍّ واحدٍ؛ بل لا يزالُ يطيرُ من أمرٍ إلى آخرٍ.

فعلاجُه: صَرَفُ النَّفْسِ إلى فهمِ ما يقرؤه في الصلاةِ، ويشغلُها به عن غيره، فيذكرُ قبلَ التَّحرِيمَةِ أمرَ الآخرةِ، وموقفَ المناجاةِ، وخطرَ المقامِ بينِ يَدَيِ اللَّهِ سبحانه وهو المَطَّلَعِ، وأنَّ يَتَذَكَّرُ قوله ﷺ: «صَلُّوا صلاةَ المودِّعِ»،٦٢ بأنَّ يَفْرَضَ في نفسه أنَّه آخرُ صلاةٍ يُصلِّيها، وأنَّه آخرُ عملٍ يَخْتِمُ به على أعمالِه.

ودفعُ الخواطرِ من أصعبِ الأمورِ، وشبهوها بالذُّبابِ؛ لأنَّه كَلَّمَا ذَبَّ آبَ؛٦٣ كذلكِ الخواطرُ كَلَّمَا رَدَّدَتْ يهجمُ عليكِ من كُلِّ جانبٍ يعرفُه من يزاوُلُ علاجَها.

وأصلُ كُلِّ ذلكِ حُبُّ الدُّنيا الذي هو رأسُ كُلِّ خطيئةٍ، وأساسُ كُلِّ نُقصانٍ، ومنعُ كُلِّ فسادٍ. ومن فيه حُبُّ الدُّنيا فلا يطمعنُ في لذةِ مُناجاةِ الصَّلَاةِ، ومن فَرِحَ بالدُّنيا فلا يفرحُ باللَّهِ تعالى! وهمةُ الرَّجلِ مع قَرَّةِ عينِه، [فإنَّ كانتِ قَرَّةُ عينِه في الدُّنيا انصرفَ - لا محالةً - إليها هُمَّةً]،

٦٠ ما بين المعقوفتين زدناه من إحياء علوم الدين للغزالي، ١/ ١٦٣.

٦١ إحياء علوم الدين للغزالي، ١/ ١٥٩-١٦٥.

٦٢ سنن ابن ماجه، الزهد ١٥ (١٧١ع).

٦٣ ذبَّ: ذبَّ عنه: دفع، منع؛ آبَ: رَجَعَ. القاموس المحيط للفيروزآبادي، ((ذب)).

٦٤ وهو الداءُ والعلةُ المزمئةُ؛ حتَّى يئسَّ بعضُ الفاصرين عن دفعِها، حتَّى إنَّ الأكابرَ اجتهدوا أن يُصلُّوا ركعتين بلا حديثِ النفس فعجزوا؛ / فلا مطعمَ لأمثالنا، وليته سلِّمَ شرطُها أو ثلثُها؛ [١١٩] لنكونَ ممَّن ﴿خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَآخَرَ سَيِّئًا﴾ [التوبة ٩/ ١٠٢].

ولكنَّ علُوَّ الهمةِ من الإيمان، فعليك المجاهدةُ والمحاربةُ مع الوسواسِ الخناسِ؛ فإنَّه جهادٌ أكبرٌ، فكُلِّمَّا أَدخَلَ هو شيئاً من وسوسيته فأسرِعْ بإخراجها في فورِها، واجعلْ ذُهوْلَ قلبِك عمَّا هو له أمراً من جملةِ عصيانِك، فُتَبْ إلى رَبِّكَ وادعُ إليه، حتَّى يوفِّقَ حضورَ قلبِك عندَ مناجاتِه ويدُخلَكَ بزمرةِ صالحِ عبادِه؛ بل المداومةُ على تلك المجاهدة أفضلُ من دوامِ حضورِ القلبِ. والقياسُ: عدمُ ضررِ الوسوسةِ عندَ أوَّلِ عروضِه؛ لأنَّه اضطراريٌّ غيرُ داخلٍ تحتِ التَّكليفِ؛ وإنَّما الضَّررُ في عدمِ دفعِه في فورِه وإرسالِه على حالِه واستدامتِه؛ فإنَّه اختياريٌّ. ٦٥

[٦] إحصار القلب عند كل شرط وركن

• الأذان: فعند سماع الأذان ٦٦ تُلاحظُ هَوْلُ النَّداءِ يومَ التَّنَادِ، وتُشَمَّرُ بظاهرك وباطنك بالإجابة والمصارعة؛ فإنَّها موجبةٌ للنداءِ إليه باللطف يومَ العرضِ الأكبرِ، ٦٧ فإن فرحتَ ٦٨ واستبشرتَ فلَكَ البُشرى بالفوزِ يومَ القضاءِ والفُضْلِ.

اعلم أنَّ الأذانَ دعوةٌ إلى أفضلِ العبادات؛ الجامع لأنواع العبادات من التكبير والتسبيح والتهلِيل والحمد والشكر والقراءة والتشهد والصلاة على النبي ﷺ، والذكر والقيام والركوع والسجود والدعاء وحضور القلب مع الله والخشوع والتضرع.

٦٤ ما بين المعقوفتين زدناه من إحياء علوم الدين للغزالي، ١/ ١٦٥.

٦٥ إحياء علوم الدين للغزالي، ١/ ١٦٣-١٦٥.

٦٦ في هامش د: وكانت رابعة العدوية تقول: ما سمعت الأذان إلا ذكرت منادي يوم القيامة، وما رأيت الثلج إلا ذكرت تطائر الصحف يوم القيامة، وما رأيت الجراد إلا ذكرت الحشر، كما في الكواكب الدرية للمناوي، ١/ ٧٨٢. وأيضاً فيها كانت رابعة عدوية يقال هذه شامية وذاتُ مصرية، تقول هذه أيضاً ما سمعت أذاناً قط إلا ذكرت منادي يوم، ولا ذقت مرّاً إلا ذكرت مرَّ الحشر. «منه».

٦٧ أي أنَّ المسارعين إلى هذا النداء هم الذين ينادون باللطف يوم العرض الأكبر.

٦٨ أي عند سماع الأذان.

فإنَّ أوَّلَه إِبْثَاتِ الدَّاتِ وَالتَّنْزِيهِ عَنِ الأَصْدَادِ، ثمَّ تَصْرِيحُ بِالتَّوْحِيدِ المَقْدَمِ عَلَى كلِّ وَظَائِفِ الدِّينِ، ثمَّ تَصْرِيحُ بِشَهَادَةِ الرِّسَالَةِ الَّتِي هِيَ أَحَدُ شَطْرَيِ الإِيمَانِ وَقَاعِدَةٌ عَظِيمَةٌ فِي الدِّينِ، ثمَّ دَعْوَةٌ إِلَى أَفْضَلِ العِبَادَاتِ الجَامِعِ لِأنْوَاعِهَا، ثمَّ دَعَاءٌ إِلَى الفُوزِ وَالبَقَاءِ فِي النِّعَمِ المَقِيمِ، وَلِذَلِكَ كَلَّمَهُ عَظَمَ ثَوَابِ المَوْذُنِ وَالمُجِيبِ لَهُ، وَصَارَ مِنْ أَرْكَانِ الإِسْلَامِ.

• وَالتَّطَاهَرَةُ: فَإِذَا طَهَّرْتَ مَكَانَكَ مَعَ بَعْدِهِ عَنكَ، ثُمَّ ثِيَابَكَ الَّتِي هِيَ غِلَافُكَ الأَقْرَبُ ثُمَّ جَمِيعَ بَدَنِكَ الَّتِي هِيَ قَشْرُكَ الأَدْنَى، فَأَوَّلَى لَكَ أَنْ تَطَهَّرَ لَبَّكَ -أَي: قَلْبِكَ- عَنِ نَجَسِ المَعَاصِي بِالنَّدَمِ عَلَى فِرطَاتِكَ، وَالعِزْمِ عَلَى عَدَمِ عَوْدِكَ؛ فَإِنَّهُ مَحَلُّ نَظَرِ مَعْبُودِكَ.

• وَسِتْرُ العُورَةِ: فَإِذَا لَزِمَ تَغْطِيَةَ مَقَابِحِ بَدَنِكَ عَنِ أَبْصَارِ الخَلْقِ؛ فَأَوَّلَى لَكَ تَغْطِيَةَ بَاطِنِكَ الَّتِي هِيَ مَحَلُّ نَظَرِ الحَقِّ عَنِ الفَضَائِحِ الَّتِي لَا يَطَّلَعُ عَلَيْهَا أَحَدٌ غَيْرُ رَبِّكَ بِالنَّدَمِ وَالحِيَاءِ وَالخَوْفِ؛ فَحِينَئِذٍ تَذَلُّ بِهَا نَفْسُكَ، وَتَقُومُ بَيْنَ حُضُورِ رَبِّكَ قِيَامَ عَبْدِ المَجْرَمِ المَسِيءِ الأَبْقِ الَّتِي نَدَمَ فَرَجَعَ إِلَى مَوْلَاهُ.

• وَاسْتِقْبَالُ القِبْلَةِ: وَإِذَا صَرَفْتَ ظَاهِرَ وَجْهِكَ عَنِ جَمِيعِ الجِهَاتِ إِلَى بَيْتِ اللّهِ، فَأَوَّلَى لَكَ صَرَفُ قَلْبِكَ عَنِ جَمِيعِ مَا سِوَى اللّهِ إِلَى اللّهِ؛ وَذَلِكَ لَا يَتَحَصَّلُ إِلَّا بِتَفْرِيعِ القَلْبِ عَمَّا سِوَى اللّهِ تَعَالَى؛ كَمَا رَوَى / عَنْهُ ﷺ: «إِذَا قَامَ العَبْدُ إِلَى صَلَاتِهِ، وَكَانَ هَوَاهُ وَوَجْهُهُ وَقَلْبُهُ إِلَى اللّهِ تَعَالَى انصَرَفَ كَيَوْمِ وَلَدَتْهُ أُمُّهُ».^{٦٩}

[١١٩ظ]

• وَالقِيَامُ: اقْرَأْ سُورَةَ النَّاسِ تَحْفَظًا مِنْ وَسْوَةِ الشَّيْطَانِ،^{٧٠} فَتَأَمَّلْ بَيْنَ يَدَيْ مَنْ تَقُومُ وَتَتَنَاجَى، وَاسْتَحْيِي أَنْ تُتَاجَى مَوْلَاكَ بِقَلْبٍ غَافِلٍ، وَبِوَسَاوِسِ الدُّنْيَا ذَاهِلٍ، وَبِخَبَائِثِ الشَّهَوَاتِ لِأَنَّ اللّهُ تَعَالَى مَطَّلَعٌ عَلَى سِرِّكَ، وَنَاطِرٌ إِلَى قَلْبِكَ، وَإِنَّمَا يَتَقَبَّلُ صَلَاتَكَ عَلَى قَدْرِ خَشَوَعِكَ وَتَذَلُّلِكَ وَتَضَرُّعِكَ؛ فَاعْبُدْهُ كَأَنَّكَ تَرَاهُ؛ فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ.^{٧١}

٦٩ لم أجده.

٧٠ بداية الهداية للغزالي، ص ٤٤.

٧١ أشار إلى حديث جبريل المشهور: «قال: فأخبرني عن الإحسان، قال: «أن تعبد الله كأنك تراه، فإن لم تكن تراه فإنه يراك».

صحيح مسلم، الإيمان ٧.

فإن لم تقدر على إحضار قلبك فإنما هو من قصور معرفتك بجلال الله تعالى، فقدر أن رجلاً صالحاً ينظر إليك لاطلاع كيفية صلاتك؛ فسكن جوارحك، فتجهّد بمراعاة جميع آداب صلاتك، فقل لنفسك: ألا تستحيي من مولاك حيث خشيت الناس ولا تخشاه وهو أحق أن تخشاه؟^{٧٢}

ولذلك حين قال أبو هريرة رضي الله تعالى عنه: كيف الحياء من الله تعالى؟ قال ﷺ: «تستحيي منه كما تستحيي من الرجل الصالح من قومك».^{٧٣}

• **والتيّة:** فاعزم على امتثال أمره تعالى؛ رجاءً لثوابه وخوفاً من عقابه، وطلباً لتقريبه، وعظماً في نفسك قدر مناجاته.

وانظر! من تناجي؟ وكيف تناجي؟ وبماذا تناجي؟ بحيث يليق أن يعرق جبينك من الخجل، وترتعد فرائصك من الوجَل، ويصفر وجهك من خوف الرّلل.

• **والتوجه:** اعلم أن قراءة دعاء ﴿إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾ [الأنعام، ٦/٧٩]، ﴿قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ لَا شَرِيكَ لَهُ وَبِذَلِكَ أُمِرْتُ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ﴾ [الأنعام، ٦/١٦٢، ١٦٣]؛^{٧٤}

٧٢ بداية الهداية للغزالي، ص ٤٥.

٧٣ إحياء علوم الدين للغزالي، ١/١٦٦. أما الحديث ما وجدت له إسناداً من حديث أبي هريرة، لكن يوجد عند الطبراني في معجم الكبير (٦/٦٩، باب السين رقم: ٥٥٣٩) من حديث سعيد بن زيد الأزدي أنه قال للنبي ﷺ أوصني، قال: «أوصيك أن تستحيي من الله عز وجل كما تستحيي من الرجل الصالح من قومك».

٧٤ د: اعلم أن قراءة دعاء ﴿إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ﴾ الخ. | بداية الهداية للغزالي، ص ٤٥. والدعاء قسم من حديث أخرجه أبو داود في سننه، الصلاة ١٢١. | في هامش د: ﴿إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾ [الأنعام، ٦/٧٩]، ﴿قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ لَا شَرِيكَ لَهُ وَبِذَلِكَ أُمِرْتُ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ﴾ [الأنعام، ٦/١٦٢، ١٦٣] فعندهما يقرأه قبل التكبير لإحضار القلب، ولا يخفى أن القلب إنما يخطر بملاحظة معناه لا بمجرد حركة اللسان، وعند أبي يوسف يجمعهما أي التكبير ويقدم أيهما شاء، «منه».

قبل التكبير حَسَنٌ عند الإمام الأعظم^{٧٥} ومحمد،^{٧٦} وأما عند أبي يوسف^{٧٧} فيأتي بعد التكبير.

فإذا قلت: ﴿إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ﴾ فإذا أردت وجهك الظاهر؛ فقد أثبتت لله تعالى جهة، وإن أردت وجه قلبك، وأنت عن الله تعالى ساهٍ وغافل فقد كذبت؛ فأَيُّ شيءٍ تطمَعُ في صلاةٍ أوَّلها كذبٌ، فاصْرِفْ وجهَ قلبك عمَّا سوى الله تعالى.

• والتكبير: فإذا نطق به لسانك فاجتهد أن لا يكذبك به قلبك، فإذا كان في قلبك شيء^{٧٨} غيرُه تعالى فهو أكبرُ عندك من الله تعالى؛ فالله يشهد إنك لكاذب، فإن كان هواك أغلبَ عليك من أمر الله تعالى فقد اتخذته إلهك؛ فقولك: ”الله أكبر“ كلامٌ مجردٌ، وما أعظمَ هذا الخطر، لولا الاستغفارُ وحسنُ الظنِّ بكرمه تعالى وعفوه.

• والقراءة: فالناس فيها إما شخصٌ يتحرك لسانه - وقلبه عن لسانه ذاهلٌ - فحاله كما عرفت، وإما يُتبعُ لسانه قلبه، فيفهمُ منه كأنه سمعه من غيره، وهذه درجة أصحاب اليمين، وإما يسبق قلبه إلى المعاني ويخدم لسانه قلبه فيكون لسانه ترجمانَ قلبه، وفرقٌ بين / أن يكون لسانه ترجمانَ قلبه وبين أن يكون معلم قلبه وهذه درجة المقرئين.^{٧٩}

[٧] تفصيل ترجمة المعاني

• فإذا قلت البسملة تنوي به التبرك أي: تقصد النفع الكثير والخير الجليل باسمه تعالى، ومن جملة ذلك التحفظ عن وساوس الشيطان وغوائل النفس الأمارة.

٧٦ محمد بن الحسن بن فرقد أبو عبد الله الشيباني، فقيه العراق، أبو عبد الله الشيباني، الكوفي، صاحب أبي حنيفة، توفي ١٨٩هـ / ٨٠٥م. سير أعلام النبلاء للذهبي، البقرة الثامنة ١٣٦ / ٩.

٧٧ القاضي أبو يوسف يعقوب بن إبراهيم الأنصاري هو الإمام، المجتهد، العلامة، المحدث، قاضي القضاة، توفي ١٨٢هـ / ٧٩٨م. سير أعلام النبلاء للذهبي ٥٣٨ / ٨.

دور الحكام لمنلا خسرو، ١ / ٦٨؛ المحيط البرهاني لابن مازة، ١ / ٣٥٦.

٧٨ في هامش د: عن البسطامي معنى الله أكبر من أن يقال بالناس أو يدخل تحت القياس أو تدركه الحواس، منه.

٧٩ إحياء علوم الدين للغزالي، ١ / ١٦٥ - ١٦٧.

- وعند قولنا: ﴿الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ تستشعر نعمة الدينوية والأخروية غير المتناهية؛ فلا جرم حينئذ ينبعث منك رجاء وتعظيم وخوف وهيبة، ثم يستدعي ذلك شُكراً لله تعالى.
  - فنحمده تعالى بقوله: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ﴾.
  - فإذا قلت: ﴿الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ تُحَضِّرُ في قلبك أنواعَ لطفه، فينبعث به رجاؤك.
  - وبقوله ﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾ تخوِّفُ لهول يوم الجزاء والحساب، وتعظيم؛ لأنه لا مالك إلا هو.
  - وتجددُ الإخلاصَ بقوله: ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾.
  - والعجزَ والاحتياجَ والتبرُّؤَ عن الحول والقوة بقوله: ﴿وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ وتحقق أنه لا تتحصل العبادة إلا بعونه، وأن العبادة أمر عظيم لا يمكن حصوله إلا بإعانة منه تعالى.
  - ثم تُعيِّن حاجتك ولا تطلب إلا ما هو أهمُّ؛ فتقول: ﴿اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ الذي يسوقنا إلى جواره ورضاه.
  - وزده شرحاً وتأكيذاً، واستشهد بالذين أفاض الله عليهم نعمة الهداية من النبيين والصدِّيقين والشهداء والصالحين دون الذين غضب عليهم من الكفار والزائغين من اليهود والنصارى.
  - ثم التمس الإجابة، وقُل: آمين.
- فلو لم يكن لك في صلاتك حظٌّ سوى ذكر الله تعالى في جلاله وعظمته فناهيك بها غنيمةً! فكيف بما ترجو من ثوابه وفضله؟ وكذلك لا تغفل عند قراءة سائر السور عن ملاحظة المعنى في وعده، ووعيده، ومواعظه، وأخبار أنبيائه، وذكر نعمة وإحسانه. ولكلِّ حق؛ فحقُّ الوعد الرجاء، وحقُّ الوعيد الخوف، وحقُّ الأمر والنهي العزم، وحقُّ الموعدة الاتعاظ، وحقُّ

ذكر المنة الشكر، وحق القصص الاعتبار. وهذا على وفق ما في الإحياء.^{٨٠}

وفي تفسير النيسابوري أسلوبٌ لطيفٌ أيضًا، وهو:

- يلاحظ في قوله ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ﴾: الإيجادَ والتكوينَ والإبداع.
- ويلاحظ التربية في مصالح الدنيا بقوله: ﴿رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾.
- والتربية في المبدأ بقوله: ﴿الرَّحْمَنِ﴾ وفي المعاد بقوله: ﴿الرَّحِيمِ﴾.
- ويلاحظ نقلَ الأرواح من عالم الأجساد إلى عالم المعاد بقوله: ﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾.
- فاذا انتفع المصلِّي بهذه الملاحظات صارَ من أهل المشاهدة، فيقول: ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ بالخطاب الحضوري؛ لأنَّا نُنْقَلُ من دار السرور الى دار السرور، ولا بد من زادٍ، وخيرُ الزاد العبادة.

- ﴿وَإِيَّاكَ كَسْتَعِينُ﴾ لأن الذي نكتسب بقوتنا وقدرتنا لا يكفيننا، فإنَّ السفرَ طويلٌ، والزاد قليل.

• ثم إذا حصل الزاد بإعانتة تعالى فلا نطلب إلا الهداية إلى ﴿الصِّرَاطِ الْمُسْتَقِيمِ﴾

- ثم لا بُدَّ لسالك مثل / هذا الطريق الطويل من رفيق ودليل. دَلَّ عليه بقوله: ﴿صِرَاطِ﴾ [١٢٠ظ]
- الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾ من النبيين والصدّيقين والشهداء والصالحين.

- ﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾ لأنَّ الحُجْبَ قسمان: نارية وهي الدنيا وما فيها، ونورية وهي ما سواها.^{٨١}

٨٠ إحياء علوم الدين للغزالي، ١/ ١٦٧-١٦٨.

٨١ غرائب القرآن للنيسابوري، ١/ ١٢٧.

والمفهوم من كلام بعض أن:

- قوله: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ﴾: لبيان أنه حقيق بالحمد.
- وقوله: ﴿رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾. لبيان نعمة الإيجاد في الدنيا؛ فإن الإخراج من العدم إلى الوجود أعظم تربيته تعالى.
- وقوله: ﴿الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ لبيان البقاء بجلال النعم ودقائقها.
- وقوله: ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ إله إشارة إلى البقاء في دار البقاء، فإن منافع ذلك تعود إلى الآخرة والوصول إلى الجنة وسعة الرحمة.

فقال بعض: إذا ذكر الحقيق بالحمد عن قلب حاضر يجد من نفسه محركا للإقبال عليه، وكلما أجرى عليه صفة من تلك الصفات العظام قَوِيَ ذلك المحرِّكُ إلى أن يؤول الأمر إلى خاتمها المفيدة؛ أنه مالك الأمر كله في يوم الجزاء؛ فحيثئذ يُوجب الإقبال عليه والخطاب بتخصيصه بغاية الخضوع والاستعانة في المهمات.

والبيضاوي بنى أول الكلام على ما هو حال العارف، ومن الذكر والتأمل في أسمائه والنظر في آلائه والاستدلال بصنائه على عظم شأنه وباهر سلطانه، ثم قَفَى بما هو منتهى أمره؛ وهو أن يخوض في لُجَّة الوُصول ويصير من أهل المشاهدات فيراه عيانا ويناجيه شفاهاً، ثم تجدد تكبيره تعالى تعظيماً للانتقال بركن آخر، فنلاحظ في هذا التكبير مثل ما في التحريم.^{٨٢}

وأما الركوع: فتواضع له تعالى وتذلُّ بالركوع، وتجتهد عند ذلك في ترقيق قلبك، وتجديد خشوعك، وتستشعر بذلك عِزَّ مولاك وأتضاعك وعُلُوَّ ربك، وتستعين على تقرير ذلك في قلبك بلسانك؛ فتسبِّح رَبَّكَ وتشهد له بالعظمة؛ فتقول: ”سبحان ربي العظيم“ وإنه أعظم من كل عظيم، وتكرِّر ذلك مؤكِّداً للرجاء في نفسك؛ بقولك: ”سمع الله لمن حمده“؛ أي أجاب لمن شكره، ثم تشكر بقولك: ”ربنا لك الحمد“؛ لتوفيقه -تعالى- إياك على النعم، ومنها هذا الشكر؛ فإن توفيق الشكر نعمة عظيمة مستوجبة لحمدٍ آخر.

ثم تهوي إلى

السجود: وهو أعلى درجة الاستكانة، فمكّن أعزّ أعضائك وهو الوجه من أذلّ الأشياء وهو التراب، وإن أمكنك أن لا تجعل حائلاً بينه وبين الأرض فإنه أذلّ من الذلّ، وأجلب للخضوع.

فإذا وضعت نفسك موضعها الأصلي المخلوقة من التراب أولاً ثم تردّ إليه؛ فجدد عظمته تعالى بقولك: "سبحان ربي الأعلى" وأكدّه بالتكرار؛ فإن المرّة الواحدة ضعيفة الأثر، فعند ذلك فلتصدق رجاءك في رحمة ربك؛ فإنها^{٨٣} تتسارع إلى الضعف / والذلّ لا إلى التكبر والبطر، ثم أكدّ التواضع بالتكرار، فأعد نفسك إلى السجود ثانياً كذلك.

والتشهد: فاجلس فيه مُتأدّباً، وتأمل معنى التشهد بتمامه:

- وأحضر في قلبك صورته عليه السلام وشخصه الكريم عند قولك: "السلام عليك أيها النبي ورحمة الله وبركاته" فليصدق أملك في أنه يبلغه ويرد عليك ما هو أوفى منه.
- ثم سلّم على نفسك وعلى جميع الصالحين عند قولك: "السلام علينا" وتأمل أن يردّ الله عليك سلاماً وافياً صافياً بعدد عباد الصالحين.

ثم تشهد لله بالوحدانية،^{٨٤} ولمحمد ﷺ بالرسالة.

- مجدداً عهد الله بإعادة كلمتي الشهادة ومستأنفاً للتحصن بها.
- ثم اقرأ دعاء الصلوات؛ باستحضار شخصه ﷺ بحبه الكامل والتزام كمال شريعته وعزائم سنته.
- ثم ادع بالدعاء المأثور مع التواضع والخشوع والخضوع والضراعة والابتهال وصدق الرجاء بالإجابة.

٨٣ أي: رحمة الله تعالى.

٨٤ في هامش د: قيل لأبي يزيد البسطامي: «شهادة أن لا إله إلا الله مفتاح الجنة»، فقال: صحيح؛ لكن لا يفتح المفتاح إلا مغلاقاً، مغلاق لا إله إلا الله أربعة أشياء: لسان بغير كذب ولا غيبة، وقلب بغير مكر ولا خيانة، وبطن بغير حرام ولا شبهة، وعمل بغير هوى ولا بدعة، «منه».

• واقصد عند التسليم [السلام على] ^{٨٥} الملائكة والحاضرين ومؤمني الجن والإنس والإمام، على ما فصل في محلّه.

• واشكر الله على توفيق مثل هذه النعمة الجليلة، وليخطر ببالك أنك مودّع لصلاتك هذه، وربما لا تعيش لمثلها، قال ﷺ: «صَلِّ صَلَاةَ مُودَّعٍ» ^{٨٦}.

• ثم كُن بين الوجَل والحياء من التقصير في الصلاة، وأن تُردَّ صلاتك في وجهك؛ لتقصير فيك، وبين الرجاء أن يقبلها بكرمه وفضله، وهذه صلاة الخاشعين ﴿وَالَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ﴾ [المؤمنون ٩/٢٣] و﴿الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ دَائِمُونَ﴾ [المعارج ٢٣/٧٠] والذين هم على استطاعتهم في العبودية يناجون، فيفرح بما تيسر له ويحزن على ما فات عنه ^{٨٧}.

وأما صلاة الغافلين فإنها على خطرٍ، إلا أن يتغمد الله برحمته، فالرحمة واسعة والكرم فائض؛ إذ لا وسيلة لنا إلا الاعتراف بالعجز عن القيام بطاعته.

ثم إذا أمكن الصلاة على ما وضعناه يكون سبباً لحصول أنوار في القلب؛ تنفتح بها علوم المكاشفة؛ فالمكاشفون بملكوت السموات والأرض وأسرار الربوبية إنما يكاشفونها في الصلاة، لا سيما في السجود؛ إذ لا قرب من الرب أكثر منه؛ قال الله تعالى: ﴿وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ﴾ [العلق ١٩/٩٦].

وتلك المكاشفة مختلفة قوةً وضعفاً وقلّة وكثرةً وجلالاً وخفاءً على قدر صفاء المصلّي عن الكدورات الدنيوية؛ حتى ينكشف لبعضهم أعيان الأشياء، ولبعضهم مثالها: كصورة الجيفة للدنيا، وصورة كلب جائم عليها للشيطان؛ لكن الطبع مجبول على إنكار ما فقده، فلا ينبغي لأحد أن يُنكر ما وراء درجته.

٨٥ ما بين المعقوفتين زدناه من إحياء علوم الدين للغزالي، ١/١٦٩.

٨٦ سنن ابن ماجه، الزهد ١٥ (٤١٧١).

٨٧ إحياء علوم الدين للغزالي، ١/١٦٩-١٧٠.

وفي الخبر:

[١٢١ظ]

«أن العبد / إذا قام في الصلاة رفع الله الحجاب بينه وبين عبده وواجهه بوجهه، وقامت الملائكة من لَدُنْ مِنْكَيْهِ إلى الهواء يصلُّون بصلاته، ويؤمنون على دعائه، وأنَّ المصلِّيَ لِيُنْزَرَ عَلَيْهِ الرِّبُّ من عنان السَّماءِ إلى مفرِّق رأسه، وينادي منادٍ: لو عَلِمَ المناجي مَنْ يناجي ما التفتَ، وإنَّ أبوابَ السَّماءِ تُفْتَحُ للمصلِّينَ، وإنَّ الله تعالى يُباهي ملائكتَه بصدق المصلِّي». ^{٨٨}

ففتحُ أبوابِ السَّماءِ ومواجهتُه إيَّاه بوجهه كنايةٌ عن الكشفِ، ويُقالُ: إنَّ العبدَ إذا صلَّى ركعتين عَجِبَ منه عشرة صفوف من الملائكة، كلُّ صفٍ منهم عشرة آلاف، وباهى الله تعالى به مئة ألف ملك. وذلك أنَّ العبدَ قد جمع في الصلاة بين القيام والقعود والركوع والسجود، وقد فُرِّق ذلك على أربعين ألف ملكٍ؛ فالقائمون لا يركعون إلى يوم القيامة، والسَّاجدون لا يرفعون إلى يوم القيامة، وهكذا الراكعون، والقاعدون؛ فإنهم لا يترقون بطاعتهم لأنه ليس لهم إلا مقامٌ معلوم. ^{٨٩}

هذا آخرُ الخشوعيةِ المأخوذةِ من الإحياء، وبداية الهداية، ومفتاح العلوم، وغيرها. جمعه هذا الفقير أبو سعيد محمد الخادمي، جعله الله تعالى في حصنه الدائمي، وحرزه القائي، وصانَه عن الخزي الهادمي.

٨٨ إحياء علوم الدين للغزالي، ١ / ١٧٠. وفي رواية عن النبي ﷺ قال: «إن العبد إذا قام في الصلاة فُتحت له أبواب الجنة، وكُشفت له الحجب بينه وبين ربه، واستقبلته الحور العين، ما لم يمتخط أو يتنخع». المعجم الكبير للطبراني، ٨ / ٢٥٠ (٧٩٨٠).

٨٩ إحياء علوم الدين للغزالي، ١ / ١٧١.

المصادر والمراجع

الأدب لابن أبي شيبه؛

أبو بكر بن أبي شيبه عبد الله بن محمد بن إبراهيم بن عثمان بن خوستي العبسي (ت. ٢٣٥هـ/٨٤٩م)،
المحقق: محمد رضا القهوجي، دار البشائر الإسلامية، لبنان، الطبعة الأولى ١٤٢٠هـ/١٩٩٩م.

إحياء علوم الدين؛

أبو حامد محمد بن محمد الغزالي الطوسي (ت. ٥٠٥هـ/١١١١م)،
دار المعرفة، بيروت، د. ت.

أسد الغابة في معرفة الصحابة؛

أبو الحسن علي بن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبد الكريم بن عبد الواحد الشيباني الجزري عز الدين ابن الأثير (ت. ٦٣٠هـ/١٢٣٣م)،
المحقق: علي محمد معوض - عادل أحمد عبد الموجود، دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى ١٤١٥هـ/١٩٩٤م.

الإصابة في تمييز الصحابة؛

أبو الفضل أحمد بن علي بن محمد بن أحمد بن حجر العسقلاني (ت. ٨٥٢هـ/١٤٤٩م)،
المحقق: عادل أحمد عبد الموجود وعلي محمد معوض، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى ١٤١٥هـ/١٩٩٤م.

الأعلام؛

خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس الزركلي دمشقي (ت. ١٣٩٦هـ/١٩٧٦م)،
دار العلم للملايين، بيروت ١٤٢٢هـ/٢٠٠٢م.

أنوار التنزيل وأسرار التأويل؛

ناصر الدين أبو سعيد عبد الله بن عمر بن محمد الشيرازي البيضاوي (ت. ٦٨٥هـ/١٢٨٦م)،
المحقق: محمد عبد الرحمن المرعشلي، دار إحياء التراث العربي، بيروت، الطبعة الأولى ١٤١٨هـ/١٩٩٨م.

بداية الهداية؛

أبو حامد محمد بن محمد الغزالي الطوسي (ت. ٥٠٥هـ/١١١١م)،
تقديم وتحقيق وتعليق: الدكتور محمد زينهم محمد عزب، مكتبة مدبولي، القاهرة، الطبعة الأولى ١٤١٣هـ/١٩٩٣م.

تاج العروس من جواهر القاموس؛

محمد بن أحمد بن عبد الرزاق الحسيني، أبو الفيض، الملقب بمرتضى الزبيدي (ت. ١٢٠٥هـ/١٧٩١م)،
المحقق: مجموعة من المحققين، دار الهداية، د. ت.

تهذيب التهذيب؛

أبو الفضل أحمد بن علي بن محمد بن أحمد بن حجر العسقلاني (ت. ٨٥٢هـ/١٤٤٩م)،
مطبعة دائرة المعارف النظامية، الهند، الطبعة الأولى ١٣٢٦هـ/١٩٠٩م.

تهذيب اللغة؛

محمد بن أحمد بن الأزهر الهروي أبو منصور (ت. ٩٠٥هـ/١٤٩٩م)،
المحقق: محمد عوض مرعب، دار إحياء التراث العربي، بيروت، الطبعة الأولى ١٤٢١هـ/٢٠٠١م.

جامع البيان في تأويل القرآن؛

أبو جعفر محمد بن جرير بن يزيد بن كثير بن غالب الأملي الطبري (ت. ٣١٠هـ/٩٢٣م)،
المحقق: أحمد محمد شاكر، مؤسسة الرسالة، الطبعة الأولى ١٤٢٠هـ/٢٠٠٠م.

الجامع الترمذي (السنن)؛

محمد بن عيسى بن سورة الترمذي (ت. ٢٧٩هـ/٨٩٢م)،
تحقيق وتعليق: أحمد محمد شاكر - محمد فؤاد - إبراهيم عطوة، شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي، مصر،
الطبعة الثانية ١٣٩٥هـ/١٩٧٥م.

جمهرة اللغة؛

أبو بكر محمد بن الحسن بن دريد الأزدي (ت. ٣٢١هـ/٩٣٣م)،
المحقق: رمزي منير بعلبكي، دار العلم للملايين، بيروت، الطبعة الأولى ١٤٠٧هـ/١٩٨٧م.

درر الحكام شرح غرر الأحكام؛

محمد بن فرامرز بن علي الشهير بمنلا خسرو (ت. ٨٨٥هـ/١٤٨٠م)،
دار إحياء الكتب العربية، الطبعة بدون تاريخ، د. ت.

ديوان الضعفاء والمتروكين وخلق من المجهولين وثقات فيهم لين؛

شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي (ت. ٧٤٨هـ/١٣٤٨م)،
المحقق: حماد بن محمد الأنصاري، مكتبة النهضة الحديثة، مكة، الطبعة الثانية ١٣٨٧هـ/١٩٦٧م.

رد المختار على الدر المختار؛

ابن عابدين محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز عابدين الدمشقي الحنفي (ت. ١٢٥٢هـ/١٨٣٦م)،
دار الفكر، بيروت، الطبعة الثانية ١٤١٢هـ/١٩٩٢م.

الزيادات على الموضوعات (المسمى ذيل الآلي المصنوعة)؛

جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي (ت. ٩١١هـ/١٥٠٥م)،
المحقق: رامز خالد حاج حسن، مكتبة المعارف للنشر والتوزيع، الرياض، المملكة العربية السعودية، الطبعة الأولى
١٤٣١هـ/٢٠١٠م.

السنن للنسائي؛

أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي الخراساني، النسائي (ت. ٣٠٣هـ/٩١٥م)،
المحقق: عبد الفتاح أبو غدة، مكتب المطبوعات الإسلامية، حلب، الطبعة الثانية ١٤٠٦هـ/١٩٨٦م.

السنن الكبرى؛

أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي الخراساني النسائي (ت. ٣٠٣هـ/٩١٥م)،
تحقيق وتخريج: حسن عبد المنعم شلبي - أشرف علي - شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الأولى
١٤٢١هـ/٢٠٠١م.

سير أعلام النبلاء؛

شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي (ت. ٧٤٨هـ/١٣٤٨م)،
المحقق: مجموعة من المحققين بإشراف الشيخ شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، الطبعة الثالثة ١٤٠٥هـ/١٩٨٥م.

شرح الطيبي على مشكاة المصابيح (المسمى بالكاشف عن حقائق السنن)؛

شرف الدين الحسين بن عبد الله الطيبي (ت. ١٣٤٣هـ/١٣٤٣م)،

المحقق: عبد الحميد هنداي، مكتبة نزار مصطفى الباز، مكة المكرمة، الرياض، الطبعة الأولى ١٤١٧هـ/١٩٩٧م.

صحيح البخاري (المسمى صحيح البخاري: الجامع المسند الصحيح - المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه)؛

محمد بن اسماعيل البخاري (ت. ٢٥٦هـ/٨٧٠م)،

المحقق: محمد زهير ابن ناصر الناصر، دار طوق النجاة، الطبعة الأولى ١٤٢٢هـ/٢٠٠٢م.

صحيح مسلم (المسمى صحيح مسلم: المسند الصحيح المختصر بنقل العدل عن العدل الى رسول الله صلى الله عليه وسلم)؛

مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري (ت. ٢٦١هـ/٨٧٥م)،

المحقق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار احياء التراث العربي، بيروت، د. ت.

طبقات الفقهاء؛

أبو اسحاق إبراهيم بن علي الشيرازي (ت. ٤٧٦هـ/١٠٨٣م)،

هَدْيُهُ محمد بن مكرم ابن منظور (ت. ٧١١هـ/١٣١٢م)،

المحقق: إحسان عباس، دار الرائد العربي، بيروت، الطبعة الأولى ١٣٨٩هـ/١٩٧٠م.

العلل؛

ابن أبي حاتم أبو محمد عبد الرحمن بن محمد بن إدريس التميمي الحنظلي الرازي (ت. ٣٢٧هـ/٩٣٨م)،

المحقق: فريق من الباحثين بإشراف وعناية سعد بن عبد الله الحميد وخالد بن عبد الرحمن الجريسي، مطابع الحميضي، الطبعة الأولى ٦١٤٢هـ/٢٠٠٦م.

غرائب القرآن ورغائب الفرقان؛

نظام الدين الحسن بن محمد بن حسين القمي النيسابوري (ت. ٨٥٠هـ/١٤٤٦م)،

المحقق: الشيخ زكريا عميرات، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى ١٤١٦هـ/١٩٩٦م.

الفردوس بمأثور الخطاب؛

شيرهيه بن شهر دار بن شيرهيه بن فناخسرو أبو شجاع الديلمي الهمداني (ت. ٥٠٩هـ/١١١٥م)،

المحقق: السعيد بن بسبوني زغلول، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى ١٤٠٦هـ/١٩٨٦م.

القاموس المحيط؛

مجد الدين أبو طاهر محمد بن يعقوب الفيروزآبادي (ت. ٨١٧هـ/١٤١٥م)،

المحقق: مكتب تحقيق التراث في مؤسسة الرسالة بإشراف: محمد نعيم العرقسوسي، مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت، الطبعة الثامنة ١٤٢٦هـ/٢٠٠٥م.

المحيط البرهاني في الفقه النعماني فقه الإمام أبي حنيفة رضي الله عنه؛

أبو المعالي برهان الدين محمود بن أحمد بن عبد العزيز بن عمر البخاري الحنفي (ت. ٦١٦هـ/١٢١٩م)،

المحقق: عبد الكريم سامي الجندي، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى ١٤٢٤هـ/٢٠٠٤م.

مسند الإمام أحمد بن حنبل؛

أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال بن أسد الشيباني (ت. ٢٤١هـ/ ٨٥٥م)،
المحقق: شعيب الأرنؤوط - عادل مرشد وآخرون، مؤسسة الرسالة، الطبعة الأولى ١٤٢١هـ/ ٢٠٠١م.

مسند الشهاب؛

أبو عبد الله محمد بن سلامة بن جعفر بن علي بن حكيمون القضاعي المصري (ت. ٤٥٤هـ/ ١٠٦٢م)،
المحقق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الثانية ١٤٠٧هـ/ ١٩٨٦م.

معجم ابن الأعرابي؛

أبو سعيد بن الأعرابي أحمد بن محمد بن زياد بن بشر بن درهم البصري الصوفي (ت. ٣٤٠هـ/ ٩٥١م)،
تحقيق وتخريج: عبد المحسن بن إبراهيم بن أحمد الحسيني، دار ابن الجوزي، المملكة العربية السعودية، الطبعة الأولى
١٤١٨هـ/ ١٩٩٧م.

المعجم الأوسط؛

سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي الشامي أبو القاسم الطبراني (ت. ٣٦٠هـ/ ٩٧١م)،
المحقق: طارق بن عوض الله بن محمد - عبد المحسن بن إبراهيم الحسيني، دار الحرمين، القاهرة، د. ت.

المعجم الكبير؛

سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي الشامي، أبو القاسم الطبراني (ت. ٣٦٠هـ/ ٩٧١م)،
المحقق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، دار النشر: مكتبة ابن تيمية، القاهرة، الطبعة الثانية ويشمل القطعة التي نشرها
لاحقا المحقق الشيخ حمدي السلفي من المجلد ١٣، دار الصميعة، الرياض، الطبعة الأولى ١٤١٥هـ/ ١٩٩٤م.

معجم المؤلفين؛

عمر بن رضا بن محمد راغب بن عبد الغني كحالة الدمشقي (ت. ١٤٠٨هـ/ ١٩٨٧م)،
مكتبة المثنى، بيروت، دار إحياء التراث العربي، د. ت.

معجم مقاييس اللغة؛

أحمد بن فارس بن زكرياء القزويني الرازي أبو الحسين (ت. ٣٩٥هـ/ ١٠٠٤م)،
المحقق: عبد السلام محمد هارون، دار الفكر، ١٣٩٩هـ/ ١٩٧٩م.

مكارم الأخلاق ومعاليها ومحمود طرائقها؛

أبو بكر محمد بن جعفر بن محمد بن سهل بن شاكر الخرائطي السامري (ت. ٣٢٧هـ/ ٩٣٩م)،
تقديم وتحقيق: أيمن عبد الجبار البحيري، دار الآفاق العربية، القاهرة، الطبعة الأولى ١٤١٩هـ/ ١٩٩٩م.

ميزان الاعتدال في نقد الرجال؛

شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي (ت. ٧٤٨هـ/ ١٣٤٨م)،
المحقق: علي محمد الجاوي، دار المعرفة للطباعة والنشر، بيروت، الطبعة الأولى ١٣٨٢هـ/ ١٩٦٣م.

Türkçe Bölümün Kaynakları

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *Müsned (Mevsû'atü's-sünne el-Kütübü's-sitte ve şurûhuḫâ içinde)*. 6 Cilt. İstanbul, 1413/1992.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalik el-Basrî. *Müsnedü'l-Bezzâr*. Thk. Adil b. Sa'd. 2. Baskı. Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1427/2006.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'ü's-şâhîḫ (Mevsû'atü's-sünne el-Kütübü's-sitte ve şurûhuḫâ içinde)*. 8 Cilt. İstanbul, 1413/1992.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahman b. Fazl. *es-Sünen (Mevsû'atü's-sünne el-Kütübü's-sitte ve şurûhuḫâ içinde)*. 2 Cilt. İstanbul, 1413/1992.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî. *es-Sünen (Mevsû'atü's-sünne el-Kütübü's-sitte ve şurûhuḫâ içinde)*. 5 Cilt. İstanbul, 1413/1992.
- Feyyûmî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Hamevî. *el-Mişbâḫü'l-münîr*. Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1987.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed. *İḫyâ'u 'ulûmi'd-dîn*. Kahire, 1358/1939.
- Hâdimî, Ebû Sa'îd Muhammed. "Risâletü'l-ḫuşû' fi ş-şalât vemâ yete'allaḫu bihâ mine'l-â-dâbi'l-bâtiniyye ve'z-zâhiriyye", *Mecmû'atü'r-resâil*. İstanbul, 1302.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. Trc. Salih Tuḡ. İstanbul, 1990.
- Heysemî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman. *Mecma'ü'z-zevâid*. Beyrut, 1412.
- Irâkî, Zeynüddin. *el-Muḡnî 'an ḫamli'l-esfâr*. Nşr. Eşref Abdülmaksûd. Riyad, 1415/1995.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni. *es-Sünen (Mevsû'atü's-sünne el-Kütübü's-sitte ve şurûhuḫâ içinde)*. 2 Cilt. İstanbul, 1413/1992.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sadır, ts.
- İlyasov, Reşad. *Ebû Sa'îd Muhammed el-Hâdimî'nin Kur'ânı Yorumlama Yöntemi*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008.
- Kahraman, Abdullâh. "Ebû Sa'îd el-Hâdimî'nin Hayatı, Eserleri, İlmi Kişiliği, Bazı Fıkhi Görüşleri". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2003): 147-168.
- Koçyiğit, Tâlat-Cerrahoğlu, İsmail. *Kur'ân-ı Kerîm Meâl ve Tefsiri*. Ankara, 1984.
- Köse, Saffet. "Ebû Sa'îd el-Hâdimî ve Namazda Huşû Risâlesi". *Yeni Hizmet* 2/4 (1996): 35-37; 2/5 (1996): 22-27;
- Köse, Saffet. *İbadetten Kulluk Şuuruna*. İstanbul, 2016.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh el-Asbahî el-Himyerî. *el-Muvaḫḫa' (Mevsû'atü's-sünne el-Kütübü's-sitte ve şurûhuḫâ içinde)*. 2 Cilt. İstanbul, 1413/1992.
- Mâverdi, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb. *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*. Nşr. Yasin M. Sevâs. Beyrut, 1413/1993; Dımaşk, 1413/1993.

- Mevdûdî, Ebû'l-A'la. *Tefhîmü'l-Ḳur'ân: Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*. Trc. Muhammed Han Kayani v.dğr., 2. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- el-Mevsû'atü'l-fıkhiyye*.
- Muttakî el-Hindî. *Kenzü'l-'ummâl*. Nşr. B. Hayyânî-S. Sekkâ. Beyrut, 1405/1985.
- Müslim b. Haccâc, Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî. *Câmi'ü's-şâhîb (Mevsû'atü's-sünne el-Kütübü's-sitte ve şurûhuḫâ içinde)*. 3 Cilt. İstanbul, 1413/1992.
- Nedvî, Ebû'l-Hasen Ali. *Dört Rükün*. Trc. İsmet Ersöz. Konya, 1969.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. *es-Sünen (Mevsû'atü's-sünne el-Kütübü's-sitte ve şurûhuḫâ içinde)*. 8 Cilt. İstanbul, 1413/1992.
- Okur, Kâşif Hamdi. *XVIII. Yüzyıl Usulcülerinden Hâdimî ve Usul Anlayışı*. Çorum, 2008.
- Önder, Mehmet. *Büyük Âlim Hz. Hadimi*. Ankara, 1969.
- Özer, Hasan. "Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Hayatı ve Eserleri". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 2/3 (2016): 459-491.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtîhu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru İhyâit-türâsî'l-Arabî, 1934; Kahire, ts.
- Sarıkaya, Yaşar. *Ebû Saîd el-Hâdimî: Merkezle Taşra Arasında Bir Osmanlı Alimi*. İstanbul, 2008.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr. *Câmi'ü's-şâgîr*. Beyrut, 1391/1972.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-Evsaḫ*. Nşr. Târik el-Huseynî. Kahire, 1414.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi. *es-Sünen (Mevsû'atü's-sünne el-Kütübü's-sitte ve şurûhuḫâ içinde)*. 5 Cilt. İstanbul, 1413/1992.
- Uludağ, Süleyman. "Celâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 240. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Vâkîdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vakîd el-Eslemî. *Kitâbü'r-Ridde*. Nşr. Yahya el-Cebbûrî. Beyrut, 1410/1990.
- Wensinck, Arent Jean. *Concordance et Indices de la Tradition Musulmane*. Leiden: E.J. Brill, 1936.
- Yayla, Mustafa. "Hâdimî, Ebû Saîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 24-26. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Notes on Abū Saʿīd al-Khādimī and His Treatise on *Khushūʿ* (Reverence) in Prayer

by Prof. Saffet KOSE

Khādimī was born in 1113/1701 in the town of Khādim, which is located in today's district of Konya. His family traces back to Bukhara. His father, a *mudarris* (professor), was Hacı Mustafa Efendi, and his mother was Hediye Hanım. His lineage is said to have reached the Prophet. He obtained his primary education from his father and memorized the entirety of the Quran at the age of ten. He learned the fundamental sciences at his father's madrasah from whom he received his first diploma. It was here that he read with his father the *Kutub al-Sittah* and other Hadith books along with their chains of transmission. After some time he went to study at the Konya Karatay Madrasah in order to get a better education. Here he studied for five years and received a second diploma from *mudarris* Ibrahim Efendi. With the recommendation of his teacher, he left for Istanbul and, over the course of seven years, continued his educational training with Kazābādī Ahmed Efendi. He learned Arabic and Persian. Thereafter, he returned to Khādim and began to give lectures at his father's madrasah. Khādim became a center of learning during this period as a result of his family. With the spread of his fame to Anatolia, Khādimī went to Istanbul on the invitation of Sultan Ahmed III. He gave a sermon to a large gathering at the Hagia Sophia where his teacher Kazābādī was based. His sermon, where he explicated on Şūrah al-Fātiḥah, had a considerable influence on the congregation. The Caliph had offered him to stay in Istanbul at the Topkapı Palace, but he preferred to return to Khādim. His madrasah, which incorporated five branches of study, evokes today's divinity faculties. In addition to education-training activities, he penned many a work. Khādimī, a scholar, possessor of many virtues, a poet, a *faqīh* (jurisconsult), an *uṣūlī* (legal methodologist), a fine educator, and one well-acquainted in the study of logic, had left behind a great number of students and works, and in the year 1176/1762, he died in Khādim where his grave-site is also located.

Khādimī, who in his commitment to the gnostic tradition, divided the prayer into *zābir* (outward) and *bāṭin* (inward), and penned the “Namazda Huşū Risālesi” in order to draw attention to the prayer’s inward conditions, and to underscore its importance. Khādimī made use of Ghazzālī’s *Iḥyā’ ‘ulūm al-dīn* and *Bidāyah al-bidāyah* particularly in the aforementioned treatise of his, alongside other works as well that dealt with the topic. Khādimī begins by expounding on the supplications of ritual ablution, and draws focus on the necessity of purifying both the outward and the inward. Accordingly, just as a believer who when standing in the presence of God Most High whose outward organs which are visible to the people are cleansed from physical impurities through the ritual ablution which they perform, similarly, when preparing to converse with God Most High should one purify all such spiritual impurities, and purge their heart from *mā-siwā* (all that is other than God) and from things that are of no benefit. Subsequently, the author also touches on the etiquettes of purification, and addresses them in two categories of contingent and inherent. Later on, he makes mention of *khushū’* in prayer, and examines the elements and conditions of prayer in detail.

As indicated in the above-mentioned treatise and sources, prayer is remembrance, recitation, bowing, prostration, standing, and sitting. Remembrance and recitation is conversing with God. Nevertheless, if the heart is not aware of this, then the tongue’s action would carry no meaning. Bowing and prostration is expressing reverence to God. Otherwise, without having this feeling the body’s action has no meaning. Standing signifies one’s stance in God’s presence in a manner that the heart is conscious and in repose. Just as a body that moves here and there at a time when it is meant to be bolt upright creates unsightliness, likewise is the heart of one whose consciousness strays off to some place while in the presence of God at the height of unsightliness. For these not to be heeded is a condition that shows that the prayer is without spirit. The most fundamental factor in securing *khushū’* in prayer is the heart’s presence. At the outset of the treatise, the cultivation and fruits of the heart’s presence was emphasized. According to this, *ḥudūr al-qalb* (presence of the heart) means that the heart, while abiding in its presence, is emptied from all things other than God, to whom one is speaking and entreating. Cultivation of the heart’s presence is brought about with the turning of the heart towards God with all its strength

(*bimmah*); its fruit is to know God's splendor and mightiness (*ta'zîm*), to know that God is free of any need from the universe (*haybah*); to know God's favors, beneficence, and generosity, and the overall immenseness of His blessings (*ra-ja'*), and also to be conscious of one's deficiency in their servitude and one's feebleness in their obeisance to God Most High (*ḥayā'*). If in one's heart there has emerged a total awareness of some certain delusions (*khawāṭir al-qalb*), so from there *ḥayā'* (modesty) will spring forth. *Khawāṭir*, which are the involuntary suggestions that come to the heart and the thoughts that are attached to the mind, must be evaded. In this way, according to Khādimī, this is the state of those who are able to pray in a state of *kbushū'*. If God's compassion, blessings, and protection is not a matter of concern, then the prayer of the heedless is in danger. God's compassion is bountiful, His beneficence is abundant. We have no other choice but to concede to our feebleness in submitting to God.

In conclusion, worship, and its specific form of prayer in particular, indicates a process that furnishes purification from vileness (*taqwā*) and adornment with virtues (*iḥsān*). This, however, is only viable through a cognitive state of worship. And this is a type of virtue that is to be acquired not just superficially but by being acquainted with and valuing one's own essential self and soul. Khādimī's treatise, therefore, awakens this attitude and standard of conduct.

In the publication of the treatise, two copies were taken as a basis, one printed and the other in manuscript form. From these, the printed edition is found in the author's treatise *Majmū' al-rasā'il* (Istanbul 1302, p. 199-209) and has been designated with the letter (ط). The one in manuscript form is located at the Süleymaniye Library in the Denizli collection (no. 389, ff. 117a-121b) and has been designated in this publication with the letter (د).

Keywords: Khādimī, worship, treatise on *kbushū'* (reverence), prayer, critical edition.